

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय निबंध

सं. क्र. १६२४

१६४५.

त. विरकोळ.

ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

संग्रहालय/वाचनालय शाखा.

अनुक्रम नं. ३०३

विभाग

क्रमांक

१६२४

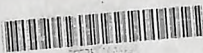
पुस्तकाचें नांव

आहिसन्या साधना.

लेखक

नामन चरधर.

मूचना—पुस्तक आठ दिवसांवर टेंवू नका पुस्तकाची खराबी करूं नका.

REFBK-0006620

सिंध —
१६२४
३०/३/६६

अहिंसेची साधना

म. प्र. स. ०१५
जि. वा. न. ३४३

REFBK-0006620

महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार : मुंबई ४

[मूल्य दीड रुपया]
प्रथमावृत्ति—मे १९४५

प्रकाशकः—शंकर वा. कुलकर्णी, महाराष्ट्र ग्रंथभांडार, मुंबई ४.
मुद्रकः—एम्. आर. कालेवार, प्रफुल्ल प्रिंटिंग प्रेस, नानाशंकरशेठ वाडी,
३८० ठाकुरद्वार मुंबई २
[या पुस्तकाच्या पुढील आवृत्तीचे सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन]

खुलासा

हिंसेचा अनुभव जग हजारों वर्षांपासून घेत आले आहे. हिंसेचें उघडें नागडें स्वरूप किती हिडिस असतें याची आजच्या जगाला प्रचीति आली आहे. हिंसक संघटन किती पाशवी, निर्घृण आणि संस्कृति-द्रोही असतें हेंहि आतां पुरेपूर प्रत्ययास येऊन चुकलें आहे. हिंसा ही आजच्या इतकी भयंकर आणि सर्वकष कधींच झाली नव्हती. आजच्या इतका मानवी मूल्यांचा फडशा तिनें कधीहि पाडला नव्हता. पूर्वी हिंसेनें शरीरें मारलीं पण आत्म्याला धक्का लावण्याचा तिनें धीर केला नव्हता. आज आपल्या सैनिकांना स्फूर्तिसंदेश देतांना “ शत्रूचा आत्म्यापासून (with your soul) द्वेष करा, असें स्टॅलिन म्हणतो. यापेक्षां आणखीं भवानक तें काय घडावयाचें राहिलें ?

आणि यामुळेंच आता प्रतिक्रिया बुरू झाली आहे. जगांतील विचारवंतांना आतां हिंसेचें उच्चाटण व्हावें असें वादें लागलें आहे. हिंसेनें कांहींहि साधलें जात नाही याची विदारक जाणीव त्यांना आतां व्हावयाला लागली आहे. आणि म्हणून ते अहिंसेकडे वळले आहेत. अहिंसक संघटनेची स्वप्नें आतां त्यांना पडत आहेत. तिचें शुभदर्शन करून घेण्यासाठी प्रयोगवार अहोरात्र श्रवण मनन निदिध्यास आणि कृति यांत मग्न आहेत. महात्मा गांधींचा मार्ग जो पूर्वी दुनियाला जुनाट, अशक्य प्रतिगामी थोतांडी वाटत होता तो सर्वशुभ आणि पूर्ण व्यवहार्य असा वादें लागला आहे. चालू महायुद्धाचा हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें येवढा तरी फायदा झाला हें देखील कांहीं कमीं नाही !

१९४२ सालीं तुरुंगांत असतांना अहिंसक संघटनेवद्दल पुष्कळच विचार करण्याची संधी मिळाली होती. पू. विनोबा, काका कालेलकर, किशोरलालभाई मश्रूवाला, दादा धर्माधिकारी या अहिंसेच्या आचार्यांत जी चर्चा चाले ती ऐकायला मिळत असे. हिंसेचा अवलंब करून माणसें मारण्याला जर कोटी कोटी नवयुवक मिळूं शकतात तर अहिंसेच्या नांवावर, “ वरी कवणे एके उपायें पडिलें तें उभे होये ॥ ” या उद्देशाने माणसें जगवायला लाखों सैनिक कां उभे करतां येऊं नयेत असा विचार त्यावेळीं आम्हांला फार स्फूर्ति देत असे.

त्या अनुसंधानानें जें काय वाचनांत आलें त्यांतूनच ही ' अहिंसेची साधना ' निर्माण झाली आहे. या साधनेचा अवलंब केल्यास अहिंसक संघटन कसें शक्य आहे याची प्रस्तुत पुस्तकावरून थोडीशी कल्पना येऊं शकेल असें मला वाटतें. निदान या दृष्टीनें विचार तरी खासच करतां येईल. येवढें झालें तरी या पुस्तकाचा उद्देश सफल झाला असें होईल.

प्रस्तुत पुस्तकांत मुख्यतः श्री. रिचर्ड. बी. ग्रेग यांच्या "Discipline for Non Violence" या पुस्तिकेचा संपूर्ण अनुवाद दिलेला आहे. अहिंसेच्या साधनेबद्दल आपल्याकडील आचार्यांनींही पद्धतशीर विचार केलेला आहे याचें आंशिक दिग्दर्शन व्हावें आणि कांही अंगाचा विचार पूर्ण व्हावा या उद्देशानें प्रस्तुत पुस्तकांत इतर लेख घातले आहेत. वाचकांची जिज्ञासा वाढल्यास त्यांनीं त्यांचें संपूर्ण वाङ्मय जहूर वाचावें अशी त्यांना विनंति आहे. श्री. ग्रेग यांच्या पुस्तकाच्या भाषांतराबद्दल मला परवानगी मिळूं शकली याबद्दल मी " नवजीवन कार्यालयाचे " श्री. जीवनजी देसाई यांचे मनापासून आभार मानतो. इतर लेखांसंबंधीं कृतज्ञता व्यक्त करण्यांतच औचित्य आहे.

हें पुस्तक एक वर्षापासून प्रकाशकांकडे पडून आहे. आजच्या परिस्थितींत अनेक कारणांनीं त्यांना तें प्रसिद्ध करतां आलें नसावें. वास्तविक पहातां १९४२ नंतर यांतील मजकुरांत आणखी पुष्कळच भर घालतां येण्यासारखी आहे. पण तें काम माझ्या शक्तिबाहेरचें असून माझी मर्यादा मी जाणतो. पुस्तक शक्य- तितक्या लवकर उपलब्ध करून इतरांना त्यासंबंधी विचार करावयास लावण्याचा उद्देशहि अनेक कारणांनी लवकर साध्य झाला नाही. पण उशीरा कां होईना हें पुस्तक मराठी वाचकांच्या हातीं पडत आहे हेंच दुःखांत सुख ! याचा इष्ट उद्देश सफल होवो येवढीच इच्छा आहे.

—आणि अहिंसक संघटनेला या पुस्तकाने मदत होऊं शकली तर—?

—तर आणखी काय हवें ?

वर्धा.

ता. १०-४-१९४५

—वामन कृष्ण चोरघडे,

अहिंसेची साधना

—अनुक्रमणिका—

लेखाचें नांव	लेखक	पृष्ठ
१. हिंसेतून अहिंसेकडे	विनोबा	१०
२. अहिंसेचे आदर्श— सिद्धांत आणि आचार	कि. घ. मश्रूवाला	१५
३. अहिंसेची सहजप्रवृत्ति	"	२०
४. अहिंसा आणि मानवनिष्ठा	काका कालेलकर	४२
५. तरुणांनी लक्ष द्यावें	विनोबा	४६
६. जागृतीची साधनें	"	४८
७. ग्रामसेवेच्या शाखांतील एक कलम: शरीरश्रम	"	५०
८. शरीरश्रम आणि सांस्कृतिक उन्नति. दादा धर्माधिकारी		५२
९. गांधीजींची रणनीति	"	५८
१०. अहिंसेची साधना	रिचर्ड. बी. ग्रेग	६६

अहिंसेची साधना

- ★ रिचर्ड. बी. ग्रेग
विनोबा भावे
- ★ किशोरलाल मश्रूवाला
- ★ काका कालेलकर
- ★ दादा धर्माधिकारी

संपादक

वामन चोरघडे

मला काय हवें !

मी शांततापरायण मनुष्य आहे. शांततेवर माझी श्रद्धा आहे. तथापि वाटेल ती किंमत देऊन मी शांतता विकत घेऊं इच्छित नाहीं. तुम्हांला फत्तरांतून जी शांतता दिसते, ती मला नको. थडग्यांमध्ये जी दिसते तीहि शांतता मला नको. जी शांतता मी अपेक्षितों ती मनुष्याच्या हृदयांतील होय. ती ढळत नाहीं. सर्व दुनिया मारायला उठली तरी सर्वशक्तिमान ईश्वराची शक्ति तिचें रक्षण करीत असते

* * * *

माझी अहिंसा हा एक वैज्ञानिक प्रयोग आहे. वैज्ञानिक प्रयोगांत अपयशाला थारा नाहीं. अपेक्षित परिणाम पदरीं पाडून घेतांना अंतराय हे येणारच. परंतु त्यांतूनच बहुधा मोठमोठे वैज्ञानिक आविष्कार झालेले दिसून येतात. तुम्ही जर अहिंसेचा अवलंबच करूं इच्छित असाल तर या प्रकारच्या निष्ठेनें मी सांगितलेला हा अहिंसेचा प्रयोग तुम्हांला केला पाहिजे.

अशा प्रकारच्या अहिंसेच्या साधनेचें एक गमक म्हणून— अहिंसेचे प्रतीक म्हणून चरख्याशिवाय दुसरें कोणतेंहि श्रेष्ठ साधन मी आपणाला सांगूं शकत नाहीं.

—गांधीजी

२३-४-३९

१ हिंसेतून अहिंसेकडे

“ प्रत्यक्ष कार्यांच्या दृष्टीने हिंदुस्थानच्या प्राकृतिक आणि सांस्कृतिक स्वभावांत-स्वभावाचे असे दोन भेद मी सोईसाठीं करतो-अहिंसेवावत कांहीं अनुकूल अशी विशेषता आहे काय ? ” हा वापूंनी आपल्या समोर ठेवलेल्या प्रश्नाचा भावार्थ समजला पाहिजे. तत्त्वतः किशोरलालभाईंनी सांगितलें तें उघडच आहे. अमुक एका देशांतील जनता प्रकृति-स्वभावानें अहिंसक आणि दुसऱ्या देशांतील हिंसक असा तात्त्विक भेद करतां येत नाही. प्रकृति सर्वत्र एक आणि त्रिगुणात्मक आहे. सत्त्व, रज, तम सगळीकडेच पहायला सांपडतात. ह्या देशांत जन्मल्यानेच कांहीं विशेषता अंगी येते असें नाही. येथल्या हवापाण्यांतच कांहीं खास गुण मानतां येत नाही.

तथापि हिंदुस्थान आणि युरोप यांच्यांत तत्त्वतः भेद नसूनहि ह्या दोहोंच्या आजच्या स्वभावांत भेद आहे. युरोपांत आतां अलीकडे सुरू होऊं लागलेले प्रयोग करून करून हिंदुस्थानचा आजचा स्वभाव बनला आहे. वृद्ध आणि युवक यांच्या स्वभावांत ज्या प्रकारचा भेद असतो तसला भेद हिंदुस्थान आणि युरोप यांच्या स्वभावांत आहे. हें थोड्या विस्तारानें स्पष्ट करतो.

किशोरलालभाईंनी सांगितलें कीं मोठी लोकसंख्या आणि विशाल देश ही अहिंसेच्या दृष्टीने आमची एक अनुकूल विशेषता आहे. आमची संख्या मोठी कां आहे ? इतकी मोठी संख्या आणि एवढा मोठा देश असण्याचें कांहीं विशेष कारण अवश्य असलें पाहिजे. तें कारण आपल्याला वर्तमानकाळांत सांपडायचें नाही. त्याचा शोध आपल्याला प्रागैतिहासिक काळांत करावा लागेल. इतिहासाच्या पुस्तकांत तें सांपडणार नाही. एका युरोपांत आपण अनेक लहान लहान राष्ट्रे पाहतों. जर्मनीची लोकसंख्या सातआठ कोटींची, इंग्लंडची चार कोटींची आणि इतर देशांची तर दोन दोन तीन तीन कोटींचीच आहे. मग आमची लोकसंख्या तीस-चाळीस कोटींची कशी झाली ? आमची संतानोत्पादनाची शक्ति तर कांहीं अधिक नाही. आम्हीं हिंसेचे आणि वेगळे राहण्याचे अनेक प्रयोग केले आणि त्यांत

हिंसेतून अहिंसेकडे

अयशस्वी झाल्यावर आमचें एक मोठें राष्ट्र बनविलें. हें सारा प्रागैतिहासिक इतिहास आहे. तुम्हीं त्याला काल्पनिक इतिहास म्हणू शकता, परंतु आहे तो इतिहासच.

आज युरोपांत चाललेल्या युद्धांत जीं राष्ट्रे लढून राहिलीं आहेत त्यांच्यांत आणि आमच्या येथील प्रांतांत काय फरक आहे? उलट मी तर म्हणतो कीं इथें उदाहरणच द्यायचें तर, कर्नाटक आणि महाराष्ट्र यांच्यांत जितका फरक आहे त्यापेक्षा फ्रान्स, इंग्लंड आणि जर्मनी यांच्यांत तो कमीच आहे. त्यांची लिपी सुद्धां एक आहे. धर्म आणि संस्कृति तर एक आहेच. परंतु असें असून ते आपापलें वेगळें छोटें राष्ट्र मानतात. आमच्या इथें तर आठदहा प्रमुख लिप्या आहेत. एकेक लिपी शिकण्यांत दोनदोन महिने निघून जातात. इतकें असूनहि आम्ही आमचें एक राष्ट्र मानतो.

इतका मोठा हिंदुस्थान एक राष्ट्र कसा बनला? एकाएकीच बनला काय? कांहीं एक प्रयोग न करतां अकस्मात् आपोआपच एक झाला काय? हें कसें शक्य आहे? युरोपांतील राष्ट्रे देखील लढून लढून जेव्हां थकून जातील तेव्हां आधीं आपला राष्ट्र-संघ (फेडरेशन) बनवतील. फेडरेशनची भाषा तर आजच सुरू होऊन गेली आहे. निरानिराळीं राष्ट्रे एका सूत्रांत बांधलीं जातील आणि मग हजारपांचशें वर्षांनंतर त्या सर्वांचें एक राष्ट्र बनेल. आणि आजचीं राष्ट्रे त्याचे प्रांत बनतील. हिंदुस्थानांतहि असेंच झालें असेल. असें आपण मानणार नाहीं तर आपण नीट विचार करीत नाहीं असें ठरेल.

संस्कृतच्या माझ्या संबंध वाचनांत “दुर्लभं महाराष्ट्रे जन्म” किंवा “दुर्लभं सौराष्ट्रे जन्म” असें वचन कुठेंच आलें नाहीं. “दुर्लभं भारते जन्म” हेंच वचन येतें. वेदांमध्ये देखील आमचा देश समुद्रापासून हिमालयापर्यंत असल्याचें सूचन आहे.

विविध प्रवृत्तींच्या लोकांचा हिंदुस्थान एक राष्ट्र बनला आहे. आणि बाहेरच्या लोकांनीहि त्याला एक मानलें. हें सारें अनेक संघर्षानंतरच झालें आहे. आम्हीं सहजासहजीं एकराष्ट्र बनलों नाहीं. हिंसेचे अनेक प्रयोग केल्यानंतरच बनलों. आजचीं राष्ट्रे जे खेळ खेळून राहिलीं आहेत, ते सारे खेळ आम्हीं खेळून चुकलों आहोंत. आणि आतां आमचें एक संयुक्त कुटुंब झालें आहे.

याचा अर्थ असा नाही की आम्ही एकमेकांशी लढण्याचें सोडलें आहे. इतिहासकाळांतहि आम्ही लढलो. रजपूत व मराठे लढले. बंगाल ओरिसा इत्यादीं-वर मराठ्यांनीं हल्ले केले. परंतु हे सर्व अंतःकलह (सिव्हिल वॉर्स) म्हटले गेले. आम्ही सुद्धां त्याला यादवी म्हणतो. आणि लोकांहि तेंच म्हणतात. परंतु जर्मनीच्या आणि फ्रान्सच्या लढाईला कोणी आपापसांतला लढाई म्हणत नाही. ती एका राष्ट्राची दुसऱ्या राष्ट्राशीं लढाई समजण्यांत येते.

“ हिंदुस्थानांत बाहेरच्यांचें आक्रमण कसें यशस्वी झालें ! ” याचें एकच उत्तर मला माहीत आहे आणि तें म्हणजे लोभ. मनुष्याचा मुख्य आणि विशेष दुर्गुण व शत्रु लोभच आहे. काम-क्रोध पशूंतहि आहेत. मनुष्य त्यांना थोडें फार संयमांत ठेवूं शकला आहे. परंतु त्यांनं लोभ मुळींच जिंकला नाही. मनुष्यांत पशूपेक्षां लोभाची मात्रा अधिक आहे. आम्ही आमचें एक राष्ट्र तर बनविलें. परंतु त्या बरोबरच लहान लहान जातीहि निर्माण केल्या. त्यांत आमचा संकुचितपणाचा भाव प्रगट झाला. तोहि लोभमूलकच आहे.

हिंदुस्थान ह्या लोभामुळेंच परतंत्र झाला आहे. हिंदुस्थानाला मुसलमानांनीं अथवा इंग्रजांनीं जिंकलें नाही. त्यांनीं आम्हांला जिंकलें त्यांत सुद्धां आमची विशेषताच प्रगट होते. कांहीं लोक म्हणतात, “ लाख-सवालाख इंग्रज आणि तीस-चाळीस कोटी हिंदी लोकांवर राज्य करतात ? इतक्या शेळ्यांमंद्या सुद्धां तितक्या धनगरांना पाळणें जड जाईल. ” एक लाख मेंढपाळांकडून चाळीस कोटी मेंढ्या आवरल्या जाणार नाहीत. कारण त्या पशु आहेत. पण आम्हांला अधिक व्यवस्थापकांची जरूरच नाही. कारण हिंदुस्थान व्यवस्थित आणि सभ्य लोकांचा देश आहे. पूर्वी सुद्धां आम्हांला व्यवस्थापकांची जरूर नव्हती. आणि आजहि नाही. अनुभवानें आमच्या रक्तांत तेवढी सभ्यता मुरलेली आहे. जरी अजून हिंसेवरील आमचा विश्वास पुरा उडून गेलेला नाही, तरी आपसांत लढत राहणें लाभाचें नाही, हिंसेंत कल्याण नाही, हें ज्ञान राष्ट्रीय दृष्टीनें आम्हांला झालें आहे. इथली आणि दुसऱ्या राष्ट्रांतली व्यक्ति व्यक्ति म्हणून सारखीच आहे. परंतु जमात म्हणून पाहिल्यास आमच्या राष्ट्रांत विशेषता आहे.

आम्ही हजारों वर्षांपासून परतंत्र आहोंत याचेंहि एक विशेष कारण आहे. आम्ही अल्पसंतोषी बनून स्वतंत्र होऊं इच्छीत नाहीं म्हणून परतंत्र आहोंत. ह्या

विशेषतेबद्दल अभिमानहि वाटणें शक्य आहे. “ गुलामगिरीचा अभिमान ” ही वस्तु कोणाला विचित्र वाटेल. आम्ही आमचे प्रांत वेगवेगळीं राष्ट्रे मानून घेतले असते तर कदाचित् त्यापैकी कांहीं प्रांत “ स्वतंत्र राष्ट्र ” म्हणून दिसलें असतें; परंतु आमचा संकल्प होता कीं आम्ही भारत एक राष्ट्र सिद्ध करूं; मग कितीहि काळपर्यंत परतंत्रता सहन करावी लागली तरी चालेल. लहान लहान राष्ट्रे कायमचीं स्वतंत्र राहूं शकत नाहीत हें आपण आज प्रत्यक्ष पहात आहोंत. आम्ही छोटीं छोटीं राष्ट्रे बनवून अल्पसंतोषी राहण्याचें पत्करलें नाही. म्हणून आज परतंत्र दिसतो. त्या दृष्टीनें आमची परतंत्रताहि आमच्या राष्ट्रीयत्वाचें चिह्न आहे. आम्ही एक कुटुंब म्हणून राहण्याचा निश्चय केलेला आहे.

मी हें सर्व व्यक्त भाषेंत तुमच्यासमोर मांडीत आहे. आमच्या जनतेनें अशा प्रकारें व्यक्त स्वरूपांत विचार करून हें ठरविलें असें नाही. जनता असा विचार करीत नाही. अनुभवानें हें तत्त्व तिच्या रक्तांत मुरलें आहे.

आमच्या देशांतील जनता वास्तविक पाहतां गुलाम झालीच नव्हती. आमचे राजे बदलले, राज्यें बदललीं, हिंदू गेले व त्यांच्या ठिकाणीं मुसलमान आले. त्यानंतर पुनः हिंदू आले. तरीहि जनतेच्या स्थितींत कांहींच फरक पडला नाही. जों पर्यंत आमच्या ग्रामपंचायती कायम होत्या तोंपर्यंत जनता स्वतंत्रच होती. ग्रामपंचायती नाहीशा झाल्यापासून आम्ही खरोखर परतंत्र झालों.

सारांश, अनुभवानें आम्ही हें समजून गेलों कीं संतोषानें आणि आनंदानें रहायचें असेल तर विनाकारण लहान लहान राष्ट्रे बनवितां कामा नये; आणि आपापसांत लढतां कामा नये. अहिंसेचा हा सिद्धांत अनुभवानें आमच्या गळीं उतरला आहे. शास्त्रीय रीतीनें आम्ही त्यावर विचार केलेला नाही. आणि तो आचारांत सिद्ध करणें तर अजून बाकीच आहे.

अहिंसेचा विचार करतांना आपणांला आहाराचा प्रश्न अजीबात सोडून चालायचें नाही. निरामिष आहार अहिंसेला अत्यंत अनुकूल आहे. तेवढ्यानेंच माणूस अहिंसक बनतो असें नाही. पण आहाराचा योग्य उपयोग करून घेतला तर अहिंसेला तो पोषक होऊं शकतो यांत शंका नाही. हिंदुस्थानांत मांसाहाराचा त्यागहि आमच्या प्रकृति-स्वभावानेंच झाला असें नाही. आम्ही आमचा आहारहि अनुभवानें निश्चित केला आहे.

याचा अर्थ असा नाही की आम्ही एकमेकांशी लढण्याचें सोडलें आहे. इतिहासकाळांतहि आम्ही लढलों. रजपूत व मराठे लढले. बंगाल ओरिसा इत्यादीं-वर मराठ्यांनीं हल्ले केले. परंतु हे सर्व अंतःकलह (सिव्हिल वॉर्स) म्हटलें गेले. आम्ही सुद्धां त्याला यादवी म्हणतां. आणि लोकांहि तेंच म्हणतात. परंतु जर्मनीच्या आणि फ्रान्सच्या लढाईला कोणी आपापसांतील लढाई म्हणत नाही. ती एका राष्ट्राची दुसऱ्या राष्ट्राशीं लढाई समजण्यांत येते.

“ हिंदुस्थानांत बाहेरच्यांचें आक्रमण कसें यशस्वी झालें ! ” याचें एकच उत्तर मला माहीत आहे आणि तें म्हणजे लोभ. मनुष्याचा मुख्य आणि विशेष दुर्गुण व शत्रु लोभच आहे. काम-क्रोध पशूंतहि आहेत. मनुष्य त्यांना थोडें फार संयमांत ठेवूं शकला आहे. परंतु त्यांनं लोभ मुळींच जिंकला नाही. मनुष्यांत पशूपेक्षां लोभाची मात्रा अधिक आहे. आम्ही आमचें एक राष्ट्र तर बनविलें. परंतु त्या बरोबरच लहान लहान जातीहि निर्माण केल्या. त्यांत आमचा संकुचितपणाचा भाव प्रगट झाला. तोहि लोभमूलकच आहे.

हिंदुस्थान ह्या लोभामुळेंच परतंत्र झाला आहे. हिंदुस्थानाला मुसलमानांनीं अथवा इंग्रजांनीं जिंकलें नाही. त्यांनीं आम्हांला जिंकलें त्यांत सुद्धां आमची विशेषताच प्रगट होते. कांहीं लोक म्हणतात, “ लाख-सवालाख इंग्रज आणि तीस-चाळीस कोटी हिंदी लोकांवर राज्य करतात ? इतक्या शेळ्यामेंढ्या सुद्धां तितक्या धनगरांना पाळणें जड जाईल. ” एक लाख मेंढपाळांकडून चाळीस कोटी मेंढ्या आवरल्या जाणार नाहीत. कारण त्या पशु आहेत. पण आम्हांला अधिक व्यवस्थापकांची जरूरच नाही. कारण हिंदुस्थान व्यवस्थित आणि सभ्य लोकांचा देश आहे. पूर्वी सुद्धां आम्हांला व्यवस्थापकांची जरूर नव्हती. आणि आजहि नाही. अनुभवानें आमच्या रक्तांत तेवढी सभ्यता मुरलेली आहे. जरी अजून हिंसेवरील आमचा विश्वास पुरा उडून गेलेला नाही, तरी आपसांत लढत राहणें लाभचें नाही, हिंसेंत कल्याण नाही, हें ज्ञान राष्ट्रीय दृष्टीनें आम्हांला झालें आहे. इथली आणि दुसऱ्या राष्ट्रांतली व्यक्ति व्यक्ति म्हणून सारखीच आहे. परंतु जमात म्हणून पाहिल्यास आमच्या राष्ट्रांत विशेषता आहे.

आम्ही हजारों वर्षांपासून परतंत्र आहोंत याचेंहि एक विशेष कारण आहे. आम्ही अल्पसंतोषी बनून स्वतंत्र होऊं इच्छीत नाहीं म्हणून परतंत्र आहोंत. ह्या

विशेषतेबद्दल अभिमानहि वाटणें शक्य आहे. “ गुलामगिरीचा अभिमान ” ही वस्तु कोणाला विचित्र वाटे. आम्ही आमचे प्रांत वेगवेगळीं राष्ट्रे मानून घेतले असते तर कदाचित् त्यापैकी कांहीं प्रांत “ स्वतंत्र राष्ट्र ” म्हणून दिसलें असतें; परंतु आमचा संकल्प होता कीं आम्ही भारत एक राष्ट्र सिद्ध करूं; मग कितीहि काळपर्यंत परतंत्रता सहन करावी लागली तरी चालेल. लहान लहान राष्ट्रे कायमचीं स्वतंत्र राहूं शकत नाहींत हें आपण आज प्रत्यक्ष पहात आहोंत. आम्ही छोटीं छोटीं राष्ट्रे बनवून अल्पसंतोषी राहण्याचें पत्करलें नाहीं. म्हणून आज परतंत्र दिसतो. त्या दृष्टीनें आमची परतंत्रताहि आमच्या राष्ट्रीयत्वाचें चिह्न आहे. आम्ही एक कुटुंब म्हणून राहण्याचा निश्चय केलेला आहे.

मी हें सर्व व्यक्त भाषेंत तुमच्यासमोर मांडीत आहे. आमच्या जनतेनें अशा प्रकारें व्यक्त स्वरूपांत विचार करून हें ठरविलें असें नाहीं. जनता असा विचार करीत नाहीं. अनुभवानें हें तत्त्व तिच्या रक्तांत मुरलें आहे.

आमच्या देशांतील जनता वास्तविक पाहतां गुलाम झालीच नव्हती. आमचे राजे बदलले, राज्यें बदललीं, हिंदू गेले व त्यांच्या ठिकाणीं मुसलमान आले. त्यानंतर पुनः हिंदू आले. तरीहि जनतेच्या स्थितींत कांहींच फरक पडला नाहीं. जों पर्यंत आमच्या ग्रामपंचायती कायम होत्या तोंपर्यंत जनता स्वतंत्रच होती. ग्रामपंचायती नाहींशा झाल्यापासून आम्ही खरोखर परतंत्र झालों.

सारांश, अनुभवानें आम्ही हें समजून गेलों कीं संतोषानें आणि आनंदानें रहायचें असेल तर विनाकारण लहान लहान राष्ट्रे बनवितां कामा नये; आणि आपापसांत लढतां कामा नये. अहिंसेचा हा सिद्धांत अनुभवानें आमच्या गळीं उतरला आहे. शास्त्रीय रीतीनें आम्ही त्यावर विचार केलेला नाहीं. आणि तो आचारांत सिद्ध करणें तर अजून बाकीच आहे.

अहिंसेचा विचार करतांना आपणांला आहाराचा प्रश्न अजीबात सोडून चालायचें नाहीं. निरामिष आहार अहिंसेला अत्यंत अनुकूल आहे. तेवढ्यानेंच माणूस अहिंसक बनतो असें नाहीं. पण आहाराचा योग्य उपयोग करून घेतला तर अहिंसेला तो पोषक होऊं शकतो यांत शंका नाहीं. हिंदुस्थानांत मांसाहाराचा त्यागहि आमच्या प्रकृति-स्वभावानेंच झाला असें नाहीं. आम्ही आमचा आहारहि अनुभवानें निश्चित केला आहे.

आजची युरोपची दशा पहा. चारशें वर्षापूर्वी तिथें जितकें मांस मिळत होतें तितकें आतां मिळत नाही. तिथें लक्षावधी प्राण्यांची खाण्यासाठीं कत्तल केली जाते. दक्षिण अमेरिकेंतून मांसाचे डबेच्या डबे भरून येतात. रोजच्या रोज आम्हीं लाखों जनावरें खाऊं लागलों तर तीं किती दिवस पुरतील ? जनावरांची संख्या कमी होऊं लागली आहे. म्हणून मांसहि त्या मानानें कमी मिळू लागलें आहे. हें पाहून आतां डॉक्टर लोक दुधाची विशेषता सांगू लागले आहेत. आमच्याप्रमाणें तेहि आतां दुधाचा महिमा गाऊं लागले आहेत.

हा सगळा अनुभवाचा परिणाम आहे. हिंदुस्थाननें ह्या साऱ्या अनुभवानंतरच दुधाची पवित्रता मानली आहे. दूध पवित्र कां ? तर आम्ही त्याच्या आधारानें मांस सोडूं शकतो म्हणून. दुधानें आमच्यावर जो उपकार केला आहे तो भाजीपाल्यानें केला नाही. संत्र्यासारखें फळ सात्विक असो परंतु मांस सोडण्याची शक्ति यांत नाही. म्हणून दूध प्राणिजन्य असूनहि कृतज्ञतापूर्वक आपण त्याला पवित्र मानतो.

सारांश, हिंदुस्थान हा एक फार प्राचीन देश आहे. आम्हीं प्रागैतिहासिक काळीं हिंसेचे अनेक प्रयोग केले आहेत. त्यांच्या परिणामी अहिंसा आमच्या रक्तांत दाखल झाली आहे. जर आपण ह्या अहिंसेचें संगोपन केलें नाही तर आपली हजारों वर्षांची साधना व्यर्थ होऊन आपण भिन्ने वनूं आणि संभव आहे, पार-तंत्र्यांतच आपल्याला आनंद वाटूं लागेल.

२ अहिंसा

१ आदर्श

२ सिद्धांत

३ साधना

१ आदर्श:—

(१) जीवनाचा खरा आधार अहिंसाच होय. हिंसा नव्हे.

(२) 'मी' आणि 'माझे' या संकुचित कक्षेत जखडले गेल्यामुळेच हिंसा निर्माण होते. या कक्षेचा अव्याहत विस्तार करीत राहण्यांतच अहिंसेची साधना आहे.

(३) यच्यावत प्राणिमात्र सर्व सारखेच आहेत. आत्मा सर्वांतर्यामी एकच आहे; तथापि अहिंसेची साधना मानवासाठी असल्यामुळे येथे मानवाबद्दलच विचार केला पाहिजे.

(४) अखिल मानव समाज एकाच कोटीत गणला जातो. स्त्री, पुरुष हेहि समान योग्यतेचेच आहेत. देश, राज्य, वंश, रंग, वर्ण (धंदा) जात, धर्म, शिक्षण, भाषा, लिपि या व अशा सारख्या भेदांमुळे मानव समाज विभागला गेला आहे. त्यांचे निरनिराळे गट बनलेले आहेत. या विभागणीमुळे त्या त्या गटांत किंवा तदंतर्गत व्यक्तींत भिन्नत्व व वैशिष्ट्य निर्माण झाले आहे.

(५) हे भेद, व ही वैशिष्ट्ये टाळणे किंवा दृष्टिआड करणे शक्य नाहीत हे खरे. पण त्याबद्दल गर्व किंवा दुरभिमान बाळगणे मात्र इष्ट नाही. हे भेद आणि विशेषता जोपर्यंत मनुष्य जातीच्या कल्याणासाठी व सुखसंवर्धनासाठी मदत करतात, तोंवरच त्यांचे जतन करून त्यांना वाढ दिले पाहिजे. मानवांच्या सेवेकडेच त्यांचा विनियोग झाला पाहिजे. आणि ही वैशिष्ट्ये ज्या क्षणी मनुष्यजातीस त्रासदायक होतील त्या क्षणी त्यांना कटाक्षाने सोडून देण्यांतच अहिंसेची साधना आहे. सर्व भेद, अवधी वैशिष्ट्ये नामशेष करून अखिल मानवजातीला नव्या साच्यांत ओतण्याचा प्रयास करणे निरर्थक आहे. हिंसेशिवाय असले काम साधूंहि शकत नाही.

(६) ह्या भेद आणि वैशिष्ट्यांतून अधिकार किंवा प्रौढी निर्माण होतात नये. भेद आणि विशेषता आहे म्हणूनच मानवी कर्तव्ये पण निर्माण झालेली आहेत. एकाला दुसऱ्यांप्रत कांही तरी कर्तव्य असते. या मधूनच सर्वधर्मसमभाव,

अस्पृश्यता निवारण, भोजनादि व्यवहारांत एक पंगत इत्यादि आचार अहिंसेच्या साधनेसाठीं आवश्यक म्हणून उत्पन्न होतात.

(७) मानवकुटुंबांतील प्रत्येक व्यक्तीच्या सुखासाठीं व कल्याणास्तव मनुष्य-व्यवहारांतून हिंसा अजिवात नाहीशी करणें आवश्यक आहे.

(८) एका जमातीनें हिंसा केली असतां तिच्यावर सुड म्हणून अथवा तिच्यापासून आत्मरक्षण म्हणून हिंसा करण्याची प्रेरणा दुसऱ्या पक्षाच्या मनांत उद्भवते. हिंसेचा निकाल हिंसेनेच करण्याची वृत्ति अशा रितीनें मानव परिवारांत घुसली आहे.

(९) परंतु या वृत्तीने हिंसा थांबत नाही. उभय पक्षांत न्याय्य संबंधहि प्रस्थापित होत नाहीत व अंती परिणाम असा होतो कीं हिंसा करणारे पक्ष आपलें, आपल्या मुलामाणसांचें आणि सर्व मानव परिवाराचें नुकसान करितात.

(१०) यास्तव कितीहि अघोर कर्म घडलें असलें किंवा कसाहि घोर अन्याय झाला असला, तरी त्याच्या प्रतिकारासाठीं हिंसेची योजना कधींच करतां नये. हिंसेचे मार्ग अजमाविण्याच्या वृत्तीचा प्रतिरोध करण्यांतच अहिंसेची साधना घडते.

(११) जीवनाचें धारण, पोषण आणि विकसन योग्य प्रकारें करण्याचा शक्ती अहिंसेत भरली आहे, आणि असली पाहिजे. म्हणून ज्या अन्यायाच्या किंवा घोरकर्माच्या विरुद्ध हिंसक उपाय अमलांत आणण्याची इच्छा होते, त्याच्या-विरुद्ध अंमलांत आणण्याजोगें अहिंसक उपायहि असलेच पाहिजेत. जो प्रामाणिकपणें अहिंसेची साधना करील तोच ते उपाय शोधूं शकेल.

(१२) जीवनांतील प्रत्येक व्यवहार अहिंसेच्या द्वाराच चालायला हवा. अमुक एका क्षेत्रांत अहिंसेनें भागणार नाही ही अप्रद्धा आम्हांला आमच्या मनांतून काढून टाकली पाहिजे. आणि ती समाजामधून सुद्धां नाहीशी करण्याचा ध्यास केला पाहिजे. जोपर्यंत अन्याय नष्ट होत नाही तोपर्यंत अहिंसेची साधना अपुरीच मानली पाहिजे.

(१३) एतदर्थ आम्हांला सभ्यतेच्या किंवा संस्कृतीच्या बाबत आमच्या ज्या प्रचलित कल्पना, धारणा, समजुती आहेत त्या बदलव्या लागतील, त्याची तयारी केली पाहिजे.

२. सिद्धांतः—

अहिंसेची जी कांहीं साधना आजवर घडली आहे त्या वरून अहिंसेचे अंग म्हणून खालील सिद्धांताचा समावेश करतां येईल.

[१] भोगविलास व ऐषआराम यांची लालसा हिंसेशीं निगडित आहे. उलटपक्षीं, साधेपणा संयम, सहनशीलता आणि शरीरश्रम अहिंसेला पोषक आहेत.

[२] मोठी, विपुल व भरीव साधनसामुग्री आणि दिपविणारे भोगविलास यासाठी लागणारी चीजवस्तू उपलब्ध करून देणारी संस्कृति हिंसेवाचून एकतर प्रस्थापित होऊं शकत नाहीं आणि टिकूंहि शकत नाहीं.

[३] या भक्क्यांत किंवा भडकपणांत संस्कृतीचें रूप पाहणेंच मुळीं चुकांचें आहे. खऱ्या संस्कृतीमुळें कुटुंबांतील दरेक इसमाचें जीवन साधें, संयमी, कष्टाळू भरीव तसेंच निरोगी, निर्भय, स्वाभिमानी व मधुर झालें पाहिजे. हीच खरी सर्वोदयसंस्कृति. अशा संस्कृतीची प्रतिष्ठा अहिंसेनेच शक्य आहे.

[४] अव्यवस्था, अराजकता अथवा विघटना, संघाचें विलग होणें हें अहिंसक संस्कृतीचें उद्दिष्ट नव्हे. तर सर्व प्राणिमात्राशीं एवढेंच काय पण जनावरां-शींहि ऐक्य साधणें हा या संस्कृतीचा उद्देश आहे. आम्ही मोठमोठ्या कामाच्या वेळींच या ऐक्याकडे लक्ष देऊं म्हटलें तर भागणार नाहीं. आमचा सिद्धांत लहानांत लहान जीवाला सुद्धां इष्ट जीवनाची संधी देण्यांतून प्रगट झाला पाहिजे. हें ध्येय डोळ्यासमोर ठेवूनच वेळोवेळीं केंद्रीकरण आणि विकेंद्रीकरण (Centralisation and decentralisation, तसेंच शक्तियंत्र व शरीरयंत्र (Machine Power and man Power) यांच्या मर्यादा परिस्थितीनुरूप ठरविल्या पाहिजेत आणि वेळोवेळीं त्यांचें शोधन झालें पाहिजे.

[५] अहिंसेची साधना सफल व्हावयाला बहुसंख्य संघटनाच हवी असें नाहीं. अहिंसेच्या सेवकानें आपल्या जीवनांत अहिंसेचे स्वतंत्र प्रयत्न करायला हवेत. विशेषतः आपल्या आचरणानें त्यानें इतरांना अहिंसेकडे आकर्षित केलें पाहिजे. पण एखादें संघटन बनविणेंच मुळीं चूक, त्याचें महत्त्व तें काय ? अशी मात्र त्याची समजूत असतां कामा नये. अहिंसेच्या साधकानें लोकांच्या सहकार्याची पर्वा करायची नाही असा यांतून अर्थ काढणें चूक आहे.

[६] सत्याग्रह्याकरितां अहिंसा ही केवळ परमधर्मच नाही तर स्वधर्महि आहे. म्हणून सुखदुःखाचा, नफानुकसानीचा, जयापजयाचा, सुखैनेव अंगिकार

करावयास त्यानें कचरतां नये. एवढेंच काय पण प्रसंगी प्राणहि वेचावा लागला तरी चळतां कामा नये. या प्रकारची निष्ठा बाणण्यासाठी ईश्वरोपासनेची व श्रद्धेची गरज आहे. ईश्वर, आत्मा किंवा विश्वतत्वाचें यथार्थ ज्ञान, तसेंच अभय सेवावृत्ति आत्मसंमानादि गुण आणि प्रार्थना, यम, नियम, प्रेम यांनी युक्त अशी जीवननिष्ठा या तिन्हीतूनहि श्रद्धा उत्पन्न होते.

३ साधना-आचरण.

[१] वर दिलेले आदर्श व सिद्धांत सफल व्हावेत म्हणून आवश्यक जीवनपरिवर्तन व तत्प्रीत्यर्थ करावा लागणारा त्याग किंवा बलिदान यासाठी अहिंसेच्या साधकानें सदैव तयार असावें.

[२] आपल्या व्यक्तिगत जीवनांतच सर्वप्रथम त्यानें अहिंसेची योजना केली पाहिजे. नातलगंशीं, मित्रांशीं, शेजाऱ्यापाजाऱ्याशीं आणि भोंवतालच्या समाजाशीं त्याचें वर्तन अहिंसामय असलें पाहिजे. या सर्वांशीं होणारी त्याची वर्तणूक प्रेमपूर्ण असली पाहिजे. त्यांच्याशीं एखाद्या मुद्यावर जर त्याचा मतभेद झाला किंवा त्यांचें एखाद्या बाबींतलें वागणें जर त्याला गैर वाटलें तर त्यापासून त्यांना परावृत्त करतांनाहि अहिंसेचाच त्यानें उपयोग केला पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर आपलें शरीर, धन अथवा अब्रू ह्यांचा प्रश्न अद्भुत असतां तन्निवारणार्थ साधकानें कोर्टकचेऱ्या किंवा पोलीस यांच्याकडे दाद मागतां कामा नये.

(३) स्वतःची किंवा स्वजातीयांची मालमत्ता, प्राण व प्रतिष्ठा यांचा बचाव करण्यासाठी अथवा तंटेबखेडे मोडण्यासाठी हिंसक उपाय योजावयाचा विचार देखील त्यानें मनांत आणतां नये. उलट असले प्रश्न सोडविण्यासाठी अहिंसेचाच मार्ग शोधला पाहिजे. प्रसंग पडलाच तर प्राणांतिक संकटें किंवा मृत्यूहि पत्करण्याची त्याची तयारी असायला पाहिजे.

(४) व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनांत हिंसा घडते किंवा घडण्याचा संभव निर्माण होतो. तो कां म्हणून ? याचें खरें कारण शोधून काढण्याचा तो सारखा प्रयत्न करीत राहिल. हिंसेच्या मार्गानें जाणाऱ्या अथवा तिचें अवलंबन करण्याचा इरादा करणाऱ्या पक्षांमध्ये विचारणीय मुद्दा असला तर तो नजरेआड करणार नाही. एवढेंच नव्हे तर समाजालाहि त्याची जाणीव करून देईल आणि

त्यांची गा-हाणीहि दूर करण्याचा तो प्रयत्न करील. याप्रकारें समाजाला वळविण्यांत त्याला यश आलें नाहीं तर तो हिंसेचा अवलंब करणाऱ्या पक्षांकडे जाऊन त्यांना अहिंसक उपाय योजण्याची विनंती करील, आणि इतकेंहि करून यश नव आलें तर दोन्ही पक्षांविरुद्ध सत्याग्रहाच्या अनुष्ठानाचा योग्य मार्ग तो शोधील.

(५) लोकांवर आपत्ति कोसळली असतां स्वतः धोका पत्करूनहि तो त्यांच्या मदतीला धावून जाईल.

(६) या सर्व गोष्टी त्याला कळतात याचें बाह्य प्रत्यंतर म्हणून साधकानें खालील गोष्टींचा अवलंब करित रहावें.

क त्यानें अस्पृश्यता, उच्चनीच भेदभाव आणि पंक्तिभेद सपशेल सोडला पाहिजे.

ख जातगोत, प्रांत, संप्रदाय, भाषा यामुळें निर्माण होणाऱ्या संकुचितता अभिनिवेशापासून त्यानें सर्वतोपरी अलिप्त असलें पाहिजे.

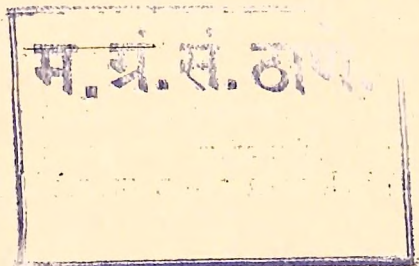
ग त्याच्या मनांत सर्वधर्मावद्दल समतेची सहजभावना असली पाहिजे.

घ स्त्रीपुरुष व्यवहार व वित्तव्यवहार या बाबतींत त्यानें शुद्धचरित असावें.

च त्यानें नेमानें कांतावें, खादी वापरावी, ग्रामोद्योगाला प्रोत्साहन द्यावें.

छ सार्वजनिक सेवेंत आणि विशेषतः रचनात्मक कार्यांत त्यानें नेमानें भाग घ्यावा. त्यासाठीं मेहनत करावी, झीज पण सोसावी.

ज सार्वजनिक संस्थांतून काम करित असतांना अधिकारलालसेचा त्याला विटाळ देखील व्हायला नको बनवाबनवी अथवा खुशामत करून अधिकार मिळविण्याची यातायात तर तो कधी करणारच नाहीं. हेच काय पण अहिंसेपार्यां केंवढीहि महत्वाची जागा असली तरी तिचा त्याग करायला तो तत्पर राहील.

३ अहिंसेची सहजप्रवृत्ति

१ भूमिका:

सन १९२२ किंवा २३ ची गोष्ट असेल. अमळनेर येथील तत्वज्ञानसंस्था चहावयास गेली होती. आता दिवंगत झालेले महाराष्ट्रांतील एक प्रसिद्ध अध्यापक त्यावेळेस तिकडे काम करीत असत. पौर्वात्य व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाचा सूक्ष्म अभ्यास करून पौर्वात्य तत्त्वज्ञान-विशेषकरून वेदांत-किती तरी श्रेष्ठ व पूर्ण आहे, हें दाखवून देण्याचा इकडील विद्वानांचा प्रयत्न आहे, असे त्यांनी मला कळविले. संस्थेची वरीच माहिती दिल्यावर त्यांनी आमच्या सत्याग्रहाश्रमाविषयी विचारपूस केली. नंतर ते म्हणाले, 'पहा, मी खरे सांगतो. आग मानू नका. आम्हांला तुमची ही अहिंसा मुळीच पटत नाही. गांधींचे हें एक वेड आहे. अहिंसा मानवस्वभावाच्या विरुद्ध आहे.'

संबंध महाराष्ट्राय जनतेचे नसले तरी महाराष्ट्राच्या ज्या सुशिक्षितवर्गाने आजपर्यंत महाराष्ट्राचे लोकमत वनाविण्याचे काम व नेतृत्व केले आहे, त्यांचे प्रतिनिधिस्वरूप म्हणून वरील मत आहे असे मानण्यास हरकत नाही.

या विद्वान वर्गाला साहित्यिक व तार्किक दोन्ही प्रकारच्या शक्तीचा कुशलतेने उपयोग करून स्वतःचे जें मत बनले असेल, त्याचा प्रचार करण्याची कला साधलेली आहे. याहून दुसऱ्या प्रकारच्या मतांवर लोकांची श्रद्धा बसविण्याकरिता या विद्वानवर्गाच्या मनांतच आधी क्रांति घडवून आणली पाहिजे. जोपर्यंत त्यांचे मतपरिवर्तन आम्ही करू शकत नाही, तोपर्यंत सामान्य जनस्वभाव निराळ्या प्रकारचा व अहिंसाशक्तीला अनुकूल असला, तरी लोकांना निःशंक बनवितां येत नाही. सर्व चित्तशक्तींचा असा धर्म आहे की, साशंकअवस्थेत त्या कधी आपले पूर्ण व बलवान स्वरूप प्रकट करू शकत नाहीत. रोगाचे जंतु एका निरोगी शरीरांत दाखल करविणे जितके सोपे तितके त्यांचे तेथून उन्मूलन करणे जसे सोपे नसते, तसेच शंका निर्माण करणे जितके सोपे आहे, तितके तिचे निरसन करणे सोपे नसते. त्याला केवळ साहित्यिक व तार्किक कला पुरेशी पडत नसून चरचे प्रत्यक्ष प्रयोग वरचेवर करून दाखवून अनुभवाने पटवून देण्याची व लोकांच्या चित्तींना निराळे संस्कार व वळण लावण्याचीहि जरूरी असते. तेव्हां अशा कामी

अहिंसेची सहज प्रवृत्ति

मराठी ग्रंथ संग्रहालय ठाणे

दा. क्र. २३

२३

अहिंसा शक्तीचा पुरस्कार करणारे साहित्यिक व तर्कशास्त्री यांचा फारसा उपयोग नसून त्या शक्तीच्या कुशल सेनापतींचा अधिक उपयोग होणार आहे. त्यांनी आपल्या अहिंसेच्या प्रयोगाच्या द्वारे विद्वानांचे मतपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करावा. ते साधेलच, असे म्हणतां येत नाही. कारण, एक वेळ लहानपणापासून बनलेले मत सहसा बदलत नाही. मत बदलले तरी स्वभाव बदलत नाही व बदलण्याचा प्रयत्न करणाऱ्याविषयी मत्सर वाटण्याचाहि संभव असतो. बाब केवळ मताची नसून स्वभावाची असल्यामुळे मतपरिवर्तन करण्याकरितां प्रयत्न करणाऱ्याचा रागहि येतो; पण हल्लींच्या विद्वानांचे मत न बदलले, तरी अहिंसेचे सफल प्रयोग नवीन पिढीला निराळे वळण लावण्यास उपयोगी पडतील व साधारण जनतेच्या बुद्धीला लवकर पट्टे लागतील.

तेव्हां ज्यांना आज अहिंसा पटली आहे त्यांनी ज्या विद्वानांना ती पटत नाही त्यांचे साहित्य व तर्कद्वारा मतपरिवर्तन करवून आणण्याच्या भानगडीत पडण्यापेक्षां स्वतः अहिंसेचे सफल प्रयोग करून दाखविण्याचा व नव्या पिढीत अहिंसा-श्रुति निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा असें मला वाटते. पृथ्वी आपल्याभोवती व सूर्यभोवती फिरत आहे असें मानणाऱ्या लोकांना एके काळीं विद्वान लोक वेडे समजत. वायूपेक्षा भारी वस्तूचे बनलेले विमान हवेत उडू शकेल हें एका काळच्या वैज्ञानिकांना असंभवनीय वाटत असे. तसेंच आज अहिंसेचे आहे. अहिंसा ही साधारण जनस्वभावाच्या विरुद्ध आहे, विकासवादी वैज्ञानिकांनी निरूपण केलेल्या, प्राणिमात्रांत असणाऱ्या आत्मरक्षणाच्या प्रेरणेतून हिंसेचा उद्भव आहे व त्याअर्थी अहिंसा ही निसर्गाविरुद्ध आहे इ. अभिप्राय मानसशास्त्री, विज्ञानशास्त्री इत्यादिकांनी जोरानें प्रकट केले, तरी ज्यांना अहिंसा पटली आहे, त्यांनीं शांतपणें आपल्या अनुभवाच्या मार्गानें पुढेपुढे पाऊल टाकीत गेलें पाहिजे.

२ सामाजिक वैशिष्ट्यांच्या बाबतींतील भ्रम

प्रत्येक माणसाची एक विशिष्ट प्रकृति असते. एकेका समाजाचीहि एक विशिष्ट प्रकृति असते, असें म्हणण्याचा प्रघात आजकाल पुष्कळच वाढत चालला आहे. महाराष्ट्रीय स्वभाव अमुक, गुजराती अमुक, बंगाली लोक असे, कानडी तसे, मुसलमान झाला म्हणजे अमुक असावयाचाच, असलीं मते आम्ही अलीकडे फारच बोलू लागलों आहोत. गुजरात्यांनी महाराष्ट्रियांविषयी

किंवा महाराष्ट्रियांनी गुजराती लोकांविषयी अमुक समजूत करून घेणें, हा अल्प अनुभवाचा परिणाम होय. शहाण्या लोकांनी तसे विचार पसरवूं नयेत व आपल्या लोकांच्या अशा समजूती दूर करण्याचा प्रयत्न करावा. अशा समजूतींमुळे फायदा कांहींच होत नाही. त्यामुळे आक्षेपित समाजाच्या लोकांचा स्वभाव कांही निराळ्या प्रकारचा बनतो, असें नाही. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रांत अशी समजूत असली कीं, गुजराती लोक भावनाप्रधान असतात, किंवा देशस्थांत समजूत असली कीं, कोंकणस्थ भावनाशून्य असतात, किंवा कोंकणस्थांची समजूत असली कीं, देशस्थ गैरशिस्त असतात, तर त्यामुळे जे गुजराती व्यवहारकुशल असतील, जे कोंकणस्थ भावनाप्रधान असतील, किंवा जे देशस्थ व्यवस्थित असतील त्यांना निराळे वळण लागण्याचा संभव नाही.

पण जेव्हां एका समाजाचे लेखक व वक्ते स्वतःच्या लोकांविषयी असे उद्गार काढूं लागतात कीं, आम्ही असे किंवा तसे, आम्हांस अमुक पटेल, अमुक पटणारच नाही. आमच्या रक्तांतच अमुक आहे किंवा अमुक नाही, आमची अमुक परंपरा आहे, तेव्हां ती एक भयंकर बाब बनते. कारण तशी गोष्ट वारंवार सांगत राहिल्याने ते स्वभावसंस्कार नसले, तरी असले उद्गार ऐकत राहणाऱ्यांवर दळुदळू त्याचा परिणाम होतो. गांधी गुजराती म्हणून आम्हांला नको, अहिंसा भावनामय म्हणून आम्हांला नको, लोकमान्यांनी अहिंसा सांगितली नाही म्हणून ती आम्हांला नको, समर्थांच्या राजकारणांत हिंसेला किंवा मुसलमानांविषयी द्वेषाला मान्यता आहे, म्हणून आम्हांस अहिंसा किंवा ऐक्याच्या गोष्टी नकोत, तुकाराम महाराजांनीहि दुष्टांच्या नाशाला मान्यता दिली आहे म्हणून आमच्या प्रांताला अहिंसाधर्म योग्य नाही; अहिंसा ही जैन-बौद्धांची हिंदूंची नव्हे म्हणून ती आमच्याकरितां नव्हे, वगैरे संस्कार मनावर पडत राहिल्यानें अहिंसावृत्ति निर्माण होणें शक्य व योग्य असलें, तरी ती चित्तांत मूळ धरूं शकत नाही.

सबब शहाण्या माणसांनी प्रत्येक सद्-असद्-वृत्तीला प्रांत-स्वभाव बनविण्याचा प्रयत्न करणें योग्य नव्हे. जर हिंसाच योग्य असेल तर ती केवळ महाराष्ट्रांत पक्की बनून चालणार नाही. जर अहिंसाच योग्य असेल तर तिचा केवळ गुजरातेंत विकास होऊनहि भागणार नाही. हिंसा, अहिंसा किंवा दोहोंचे तारतम्ययुक्त

मिश्रण—जें कांही मानवोन्नतीला योग्य असेल, तें प्रत्येक माणसांत बिंबविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. हिंसा—अहिंसा, दया—क्रोध, क्षमा—दंड वगैरे वृत्ति आहेत; कर्म नाहीत. वृत्तींत व्यक्तिगत विशेषता—न्यूननाधिकता—राहिल, पण भौगोलिक किंवा जातीय निमित्ताने विशेषता तिच्यांत असुं नये, निदान निर्माण करण्याचा तरी प्रयत्न करूं नये. कर्मांत तसें करतां येईल. जसें, समुद्रकाठीं राहणाऱ्या लोकांत परंपरागत नौकाकौशल्य निर्माण झाल्यास अस्वाभाविक कांही नाही. देशांवर राहणाऱ्या जनतेंत कृषिकौशल्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करण्यांत हरकत नाही, पण अहिंसा—शौर्य—भय—उदारता कृपणता वगैरे गुणांच्या वृत्ति सर्वत्र सामान्यपणे विकसित झाल्या पाहिजेत.

तात्पर्य हें की, अहिंसा हीनवृत्ति असेल तर ती कुठेंच नसावी उदात्त असेल आणि महाराष्ट्रांनै त्यावर आजपर्यंत मेहनत घेतली नसेल तर त्यापुढे मेहनत घ्यावी. ती कमविण्याचा प्रयत्न करावा. प्रान्तीय अभिमानानें तिचा निषेध करणें तर्कशुद्ध तर नाहीच, पण स्वार्थसाधकहि नाही.

३ केवळ प्रकृत प्राणी

काम—क्रोध—लोभ—भय वगैरे प्रमाणेच अहिंसा—दया—क्षमा—औदार्य ह्या प्राणिमात्रांतील नैसर्गिक वृत्ति आहेत. अहिंसेचा अंशाहि नाही असा एकदेखील प्राणी जन्मास आलेला नाही. तसेंच हिंसावृत्तिशून्य प्राणीहि कधी जन्मास आलेला नाही.

मनुष्येतर प्राण्यांत ह्या विविध वृत्तींचा विकास प्रत्येक योनींत कांहीतरी एका विशिष्ट प्रकारचा झालेला आहे. ही गाय गरीब आहे व ही मारकी आहे, वगैरे वैयक्तिक भेद आढळून येतात खरे; पण साधारणतः ते भेद लहानशा कक्षेंत राहतात. मनुष्यांनी ज्या प्राण्यांना पाळून ठेवलें आहे त्यांच्यांतच कदाचित् हे वैयक्तिक भेद निर्माण होतात. कावळे, चिमण्या, गिधाडें, घारी वगैरे मनुष्यांनै परतंत्र नकेलेल्या प्राण्यांत जातिस्वभावच बहुतेक असतात. वैयक्तिक स्वभावभेद निदान लक्षांत येतील एवढे तरी नसतात.

पण माणसाची गोष्ट निराळी आहे. प्रत्येक व्यक्तींनै तसेच भौगोलिक, राजकीय, धार्मिक किंवा जातीय निमित्तानें संबद्ध असलेल्या प्रत्येक मानवसमाजानें ह्या वृत्तींचा विकास किंवा न्हास निरनिराळ्या प्रमाणानें केलेला आढळतो. मनुष्य केवळ निसर्गावलंबित राहिलेला नसल्यानै तो प्रयत्नपूर्वक स्वतःच्या वृत्तींत फरक करीत राहतो.

असें असुनाहि एका पिढींत किंवा एका व्यक्तीच्या जीवनांत तो फरक त्याला असुक मर्यादेंतच घडवून आणतां येतो. प्रकृतिधर्म अगदीं बदलून टांकतां येत नाही. म्हणूनच गीताकारांना म्हणावें लागलें की—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥

आणि अर्जुनाचा जातिस्वभाव ओळखून त्यास म्हणावें लागलें कीं—

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात् करिष्यस्यशोऽपि तत् ।

तात्पर्य हें कीं मनुष्यांत निरनिराळें स्वभाव व वृत्ति निर्माण करण्याचा जरी एका बाजूनें सतत प्रयत्न प्राचीन कालापासून प्रत्येक समाजांत चाललेला आहे तरी एका कालावधींत किंवा एका व्यक्तींत त्या प्रयत्नास मर्यादित यशच मिळू शकतें. ह्या प्रयत्नानाच संस्कृति, संस्कारधर्म, शिक्षण, तालीम, सिविलिझेशन, कल्चर इ. म्हणायचें !

ह्या प्रयत्नांना आणखीहि एक मर्यादा आहे. संस्कार बदलण्याचे कितीहि प्रयत्न केले तरी मूलवृत्तीचा समूळ उच्छेद करणें कधीच शक्य नाही. म्हणजे जर अहिंसा ही मानवस्वभावाची एक मूलवृत्ति असेल, तर तिचा एक व्यक्ति किंवा एका समाजांतून समूळ उच्छेद शक्य नाही. प्रफुल रूपानें न राहिली, तरी बीजरूपानें ती राहिलच. तिची वेल मोठ्या क्षेत्रांत पसरली नाही तरी लहानशा क्षेत्रांत पसरलेच. मोठी फळें तिनें न दिलीं, तरी लहान फळें देईल. एका पिढीत नाहीशी झाल्यासारखी वाटली, तरी दुसऱ्या पिढींत दिसून येईल; पण अहिंसाशून्य व्यक्ति किंवा समाज निर्माण करतां येणार नाही. तसेंच जर हिंसा ही मूलवृत्ति असेल तर तिच्या विषयीहि हेंच म्हणावें लागेल.

तेव्हां आधी शोधायचें तें हें कीं, अहिंसा व हिंसा ह्यांपैकी मानवाची मूलवृत्ति कोणती आहे व दोन्ही मूलवृत्ति असल्यास त्यांचा मेळ कसा बसवायचा ?

हें शोधण्याकरितां अहिंसा हिंसा ह्या शब्दांना निश्चित अर्थ देऊन टाकणें जरूरीचें आहे. तसें न केल्यास पुष्कळशी चर्चा व्यर्थ जाण्याचा संभव आहे.

४ हिंसा आणि अहिंसा म्हणजे काय ?

बीजरूपानें पाहिल्यास अहिंसा म्हणजे स्वतःच्या शारीरिक, वाचिक किंवा मानसिक इच्छा, कल्पना, आदर्श, सुख, गरजा वगैरे दाबून दुसऱ्या जीवाला सुख देण्यास, त्याचें दुःखनिवारण करण्यासाठीं स्वखुशीने झीज सोसण्याची वृत्ति; व हिंसा म्हणजे दुसऱ्या जीवाच्या शारीरिक, वाचिक किंवा मानसिक इच्छा, कल्पना, आदर्श, सुख, गरजा वगैरेची पर्वा न करतां स्वतःचीच सुखप्राप्ति किंवा दुःखनिवृत्ति करण्याची वृत्ति.

ह्यांत दोन गोष्टी आहेत. अहिंसेंत दुसऱ्याकरितां स्वतः झीज सोसावी व त्यांत समाधान मानावें, अशी स्पष्ट मानसिक वृत्ति आहे. हिंसेंत दुसऱ्यास दुःख द्यावें किंवा व्हावें अशी स्पष्ट वृत्ति असलीच पाहिजे, असें नाही. मात्र स्वतःस सुख व्हावें किंवा दुःख न व्हावें, व त्यामुळें दुसऱ्याच्या सुखदुःखाची पर्वा नसावी, एवढें आहेच. पाहिल्यांत स्पष्ट भावना झीज सोसण्याची, दुसऱ्यांत स्पष्ट भावना स्वार्थसिद्धीची, जीवनाभिलाषेची ! ज्या वेळेस जीवनाभिलाषा सुलभपणें सिद्ध होत नाही, त्या वेळेस या बेपर्वाईतून कठोरतेचा उद्भव होतो. प्राणिमात्रांत सहजपणें असलेल्या हिंसेत परिस्थितीमुळें झालेली ही विकृति होय. ती नेहमी आवश्यक नसल्यामुळें तो प्राणिस्वभाव आहे, असें म्हणतां येणार नाही.

प्राणी ज्या वेळेस दुसऱ्याविषयीं उदासीन किंवा कठोर होतो, त्या वेळेस तो हिंसक होतो. जेव्हां तो दुसऱ्याविषयीं मोहानें, कांश्यानें किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि भावनेने प्रेरित होऊन आपली उदासीनता किंवा कठोरता सोडून, त्याविषयी काळजी करूं लागतो त्या वेळेस तो अहिंसक बनतो. प्रत्येक प्राण्याच्या ठायीं ह्या दोन्ही वृत्ति निसर्गतःच आहेत. जर दुसऱ्याकरितां झीज सोसण्याच्या वृत्तीचा निसर्गतः अभाव असता व ती मागाहून कमावून कृत्रिमपणें प्राप्त झालेली असती, तर जगांत प्राणिसृष्टीचा संभवच नव्हता. जतुमात्र आपल्या अपत्याकरितां, अनेकदा आपल्या जाति व बांधवांकरितां, केव्हां केव्हां इतर जातींकरितांसुद्धां नित्य व नैमित्तिकपणें स्वतः झीज सोसतो, म्हणूनच जीवांचें सर्जन व पोषण होतें. ज्या योनींत समूह जीवनांचा विकास झालेला आहे, त्यांच्यांत ही वृत्ति विशेष प्रमाणांत वाढलेली आहे. मनुष्य त्यांपैकी एक होय.

एका बाजूने पाहिल्यास मनुष्येतर प्राण्यांत स्वार्थसिद्धीच्या वृत्तीपेक्षां झीज सोसण्याची वृत्ति जास्त बलवान् आहे असेंहि आढळून येईल. स्वार्थसिद्धीकरितां इतर जिवांचा नाश ते करतात खरे; पण त्यात पुष्कळच मर्यादा आहे. एखाद्या वेळेस एकाच जातीच्या दोन व्यक्तींमध्ये भांडण होऊन एकमेकांचा प्राणहि ते घेतील; पण हिंस्र प्राण्यांतसुद्धां असें आढळून येत नाहीं कीं एका योनीच्या दोन टोळ्या एक दुसऱ्यावर आक्रमण करून युद्ध करीत आहेत. एका जातीचे उंदीर दुसऱ्या योनीच्या उंदरांचा कदाचित् नाश करीत असतील, पण एकाच योनीचे एक समूह स्वयोनीच्या दुसऱ्या समूहावर टोळ्या बनवून भांडत नाहीत. अर्थात् मनुष्येतर प्राण्यांच्या जावनांत साधारणपणें व्यक्तिगत हिंसावृत्ति आहे. इतर योनीच्या प्राण्यांच्या नाशाकरितां एखादेवेळीं हिंसेचे तात्कालिक संघटणहि दिसून येतें, पण साधारणपणें हिंसक संघटण-संघटित हिंसा-आढळत नाही.

पण समूहजावन कंठणाऱ्या सर्व प्राण्यांत थोड्या अधिक प्रमाणांत तरी अहिंसेचें संघटण असतेंच. अहिंसावृत्तीचा परिपोष झाल्यावरच समूहजीवन कंठण्याची प्राण्याच्या ठायीं पात्रता येते म्हणा, किंवा अल्प कोणत्याहि कारणांमुळे जीवन कंठण्याची वासना निर्माण झाल्यावर अहिंसक संघटनेच्या आवश्यकतेची जाणीव उत्पन्न होते म्हणा, अहिंसेचें संघटन व समाजजीवन यांचा परस्पर समवाय-संबंध आहे, असें प्राणिजीवनाचें निरीक्षण केल्यास प्रत्ययास येईल.

अहिंसक संघटणाच्या बाबतींत मनुष्य हा अपवादरूप प्राणी नाही. मनुष्य अत्यंत जंगली अवस्थेंत असला किंवा अत्यंत अद्यतन 'सुधारलेल्या' अवस्थेंत असला, तरी व्यक्तींनी व्यक्ति व कुटुंबाकरितां, कुटुंबांनी जातीकरिता, जातींनी राष्ट्राकरिता, राष्ट्रांनी अखिल मानवसमाजाकरितां विवेकबळानें किंवा भावनावळानें झीज सोसली तरच समाज म्हणून जगतां येईल. व्यवस्थित समाजाच्या स्थापनेचेंच दुसरें नांव अहिंसेचें संघटण असें म्हणण्यास हरकत नाही.

पण मनुष्य व इतर प्राण्यांत एक मोठा भेद आहे. ज्यांना मनुष्यानें पाळून आपल्या ताब्यांत घेतलें आहे ते सोडून इतर सर्व प्राणी केवळ प्राकृत आहेत. प्रकृतीच्या प्रेरणेनें ते वागतात व तिच्या नियमांच्या आधीन होऊन ते राहतात. स्वप्रकृति किंवा बाह्य प्रकृतीला बदलण्याचा ते प्रयत्न करीत नाहीत. मनुष्यहि

निसर्गनियमांच्या व निसर्ग प्रेरणांच्या आधीन आहेच. पण अंशतः तो स्व व बाह्य दोन्ही प्रकृतींत बदलहि करतो. तो बदल विकृत व संस्कृत दोन्ही प्रकारचा असतो. म्हणजे मनुष्य हा प्राकृत, विकृत व संस्कृत असा त्रिविध प्राणी आहे. त्रिगुणाप्रमाणे प्रकृति, विकृति व संस्कृति या तिन्ही कृती माणसांच्या ठिकाणी कमी-जास्त प्रमाणांत असतात.

ह्यामुळे मनुष्याचे आचरण इतर प्राण्यापेक्षां प्रत्येक बाबतींत निराळे स्वरूप धारण करतें. उदाहरणार्थ. वर जसे सांगितले कीं एखाद्या प्राण्यांत निमित्ताचा थोडा अपवाद केल्यास हिंसेचे म्हणून स्वतंत्र संघटण नसतें. जीवनाभिलाषा असूनहि स्वजातिशत्रुत्व साधारणपणे नसतें. उलट अहिंसक संघटणांचे जीवनाचे धारण-पोषण विशेष चांगल्याप्रकारे साधतें, अशी त्यांची श्रद्धा असावी, असे त्यांच्या वर्तनावरून दिसतें. आपले खाद्य जीव सोडून इतर प्राण्यांना फाडून खाण्याची त्यांच्यांत साधारणपणे वृत्ति उद्भवत नाही. पण मनुष्यांत अहिंसक संघटनाचा विकास झालेला आहे, त्याचप्रमाणे हिंसक संघटनाचाहि बराच विकास झालेला आहे, व स्वयोनिशत्रुत्वाची विकृति बलवानपणे प्रकटलेली असल्यामुळे तें संघटन केवळ खाद्य किंवा पीडक प्राण्यांच्या संहाराकरितां नसून निर्दोष प्राण्यांचा संहार व स्वयोनिसंहाराकरिताहि विक्रोपास गेले आहे.

हिंसक संघटनाचा, म्हणजे युद्धाच्या तयारीचा, प्रश्न आमच्यापुढे कां आहे, याचे कारण एकच आहे. तें हें कीं, मनुष्यांत भयंकर प्रमाणांत स्वयोनिशत्रुत्व आहे. हजारो वर्षांच्या अनुशीलनेने तो गुण मानवांत रूढ झालेला आहे. पण हें लक्षांत ठेवले पाहिजे कीं, तो गुण कितीहि प्राचीन असला तरी त्याने प्रकृतीची संस्कृति झालेली नाही पण विकृति झालेली आहे. ज्याप्रमाणे क्षय किंवा कुष्ठ मनुष्यांत वेदकालापासून दिसत असले, तरी, ते विकार आहेत, ते विकारच राहतां व उन्मूलनालाच पात्र समजले जातात; त्याप्रमाणे स्वयोनिशत्रुत्व आदम व ईश्वराच्या कालापासून माणसांत उत्पन्न झाले असले तरी तो विकार आहे व संस्कृतीचे काम त्याचे उन्मूलन करण्याचे आहे.

५ अहिंसा न्याय आणि साहाय्य

वरील सर्व विवेचन मान्य करूनहि वाचकांस एक प्रश्न उत्पन्न होण्याचा संभव आहे. “ दुसऱ्याकरितां समाधानपूर्वक जो झांज सोसतो, त्याच्याविषयी

आम्हांला कांहीं म्हणावयाचें नाहीं. पण जेव्हां एका बाजूला स्वार्थतृप्तीची विकृत वाढ व दुसऱ्या बाजूला समाधानपूर्वक नव्हे, पण निरूपायास्तव झीज सोसण्याची परिस्थिति असेल, त्या वेळेस त्या दुसऱ्या पक्षाच्या स्थितीला प्राकृत किंवा संस्कृत यापैकी एकहि विशेषण लावतां येणार नाहीं. तीस विकृतच म्हणावें लागेल. तुमच्याच व्याख्येप्रमाणें झीज आहे, पण समाधान नाहीं, तर तीस अहिंसा म्हणतां येत नाहीं. त्याला भय, निःसहाय्यता वाटेल तें नांव द्या; पण ती विकृति आहे हें कबूल करावें लागेल. ’

व्याप्रमाणें जेव्हां दोन्ही बाजूंस विकृति असेल, तेव्हां न्याय म्हणून एक विवेक उत्पन्न होतो. तो विवेक स्वार्थसाधुपक्षाचें संयमन व त्रस्त पक्षास मदत करण्यास निःस्वार्थी माणसास प्रेरणा देतो. चिमणी मांजराचें भक्ष्य आहे, मांजरानें चिमणी धरली तर वास्तविकपणें मांजरावर राग धरून मध्यें पडण्याचें आपल्याला कारण नसावें. पण चिमणी राजीखुषीनें मांजराचें भक्ष्य होत नाहीं, हें आपल्याला दिसतें. ती आपली प्राणहानि निरूपायानें पत्करते. म्हणून आमच्यांत न्यायवृत्ति निर्माण होऊन आपण चिमणीस सोडविण्यास प्रवृत्त होतो. असें करतांना मांजराला एखादेवेळी आमच्या हातून रडाहि सहन करावा लागेल. पण या सर्व घटनेची विवेकानें पाहणी केली तर मांजरावर रागावण्याचें खरें पाहिलें तर कांहीं कारण दिसत नाहीं. उलट त्याची दया येते. तथापि असाच प्रसंग उत्पन्न झाल्यास आम्हीं दुसऱ्यांदाहि तसेंच वागूं. कारण सबल निर्बलामध्यें आपल्या स्वार्थी वृत्तीनें संघर्ष उत्पन्न झाल्यास सबलाचें नियमन व निर्बलांना मदत करावी अशी एक प्रभावी वृत्ति आमच्यांत आहे. ही अहिंसा कीं हिंसा ? शिवाय पुढें आमच्या किंवा इतर चिमण्यांच्या प्रेरणेने त्या चिमणीच्या ठिकाणीं मांजराला हाकून स्वसंरक्षण करण्याचें सामर्थ्य उत्पन्न झालें तर त्याला आम्हीं विकृति म्हणावें कीं कैसें ? या सामर्थ्याच्या योगानें आम्हीं किंवा चिमण्या ज्यास्ती संस्कारी झालों, असें कां म्हणूं नये ?

येथें मांजर व चिमणी भिन्न योनितिले प्राणी आहेत, हें खरें. त्यांच्या करितां कायदा निराळा व माणसामाणसांचा निराळा, असें कदाचित् म्हणण्यांत येईल. पण तसें कां ? जर माणसांत एक व्यक्ति किंवा समूह मांजरासारखा झाला व दुसरा चिमणीसारखा झाला असेल, तर तेथेंहि तोच कायदा कां लागू होऊं नये ?

म्हणून तुमच्या अहिंसा-हिंसा विवेचनांत न्यायवृत्तीचें स्थान कुठें आहे हें स्पष्ट करा.

ह्याचा आतां विचार करूं

विचार केल्यास आढळून येईल कीं, न्यायवृत्ति ही फक्त मानुषी वृत्ति आहे. इतर प्रकृतिवश प्राण्यांत न्यायवृत्ति म्हणून एखादी प्रेरणा नाही; पण प्राण्यांत साहाय्यवृत्ति म्हणून एक प्रेरणा आहे. स्वतः कष्ट सोसुनिहि स्वयोनि किंवा इतर योनींतील दुसऱ्या प्राण्यांना मदत करणें, ही प्राणिमात्रांत असणारी एक वृत्ति आहे. तिच्याच मानुषी रूपाला आम्ही न्यायवृत्ति नांव देतो. म्हणजे न्यायवृत्ति ही प्राणिमात्रांत असणाऱ्या साहाय्यवृत्तीचें एक रूप आहे.

साहाय्यवृत्तीच्या क्षेत्रांत माणूस स्वतः येऊं शकत नाही. दुसरे प्राणी किंवा दुसऱ्यासह स्वतः येऊं शकतो. स्वतः करितां खटपट करण्यांत साहाय्यवृत्ति नसून जीवनाभिलाषा-प्रकृतिधर्मगत हिंसा-आहे. इतरांकरितां खटपट करणें, ही साहाय्य-वृत्ति. तांत समाधानपूर्वक स्वतः झीज सोसण्याची वृत्ति आहे सबब ती अहिंसेच्या क्षेत्रांत येते.

पण सर्व वृत्तीप्रमाणें साहाय्यवृत्तीहि मानवयोनींत विकृत व संस्कृत दोन्ही प्रकाराची झाली आहे. मूळ मुद्दा न्यायवृत्तीला हिंसक किंवा अहिंसक ठरविण्याचा नसून, तिची प्राकृत, विकृत व संस्कृत स्वरूपें कोणतीं हा आहे. न्यायवृत्ति साहाय्य-वृत्ति-अहिंसेपासून निराळी नसल्यामुळें अहिंसेची शुद्धी, तिचा विकास, संस्करण परिपोष होणें शक्य आहे.

तेव्हां हा प्रश्न सोडून आपण अहिंसक संघटनांच्या मूळ प्रश्नांचा विचार करूं.

५ आत्मरक्षणाचा प्रश्न

या बाबतींत वाचक प्रश्न काढतील-तुमचें हें सर्व म्हणणें घटकाभर मान्य करतो. आमच्यापुढें प्रश्न असा कीं, स्वयोनिशत्रुत्व हा विकार असला, तरी आज मानवसमाजांत अत्यंत दृढ झालेला आहे; कांहीं मानवी टोळ्या आमच्यावर आक्रमण करून येतील या धास्तींत आम्हाला नेहमी रहावें लागतें. त्या टोळ्यावर निराळे संस्कार घालण्याचें साधन आमचेंजवळ नाही. त्याचे पुढारी त्यांचे विकार वाढविण्याचेंच कार्य करीत असतात व निर्बल टोळ्यांच्या संहाराकरितां प्रचंड तयारी करीत असतात. तेव्हां आम्हांस देखील बलवान् हिंसक संघटना केल्यांवाचून तरणोपाय काय ?

समजा आजच हा प्रश्न आमच्यापुढे दत्त म्हणून उभा राहिला, किंवा जर आम्हांला आजच्या आज पूर्ण स्वराज्य प्राप्त झालें व देशाच्या भवितव्याबद्दल आम्हांला हवें तें करण्याची मोकळीक मिळाली तर देशाच्या रक्षणाकरितां या क्षणां तरी आम्हांला हिंसक संघटणेची जरूरी राहिल. कारण देशाच्या रक्षणाकरितां जें विशिष्ट अहिंसक संघटण पाहिजे तें आमच्या जवळ नाहीं. आजच्या प्रांतीय काँग्रेस सरकारांना जशी पोलिसाची नित्य मदत व लष्कराची नैमित्तिक मदत घ्यावी लागत आहे व त्या संघटित रूपानें हिंसक सामग्री तयार ठेवावी लागत आहे तसेंच आजच जर स्वराज्य मिळालें, तर अखिल भारतीय काँग्रेस-सरकारला, तिचें ध्येय अहिंसा असलें तरी, तेंच करावें लागेल हें कबूल केलें पाहिजे.

पण आज ज्यांच्यावर देशरक्षणाची जबाबदारी आहे, त्यांचें मत या बाबतींत एवढें निश्चित आहे कीं, हिंदुस्थानानें एकमताने हिंसक साधनांचा निषेध केला व त्या बाजूनें त्यांच्या कामांत अडथळे घातले, तरी ते स्वार्थ समजून हिंदुस्थानला परकीय आक्रमणापासून सुरक्षित ठेवण्याकरिता आवश्यक ते सर्व उपाय योजतांल.

यामुळे आमच्यापुढे हा देशरक्षणाचा प्रश्न या क्षणां उभा राहिलेला नाहीं; पण भविष्यकाळीं तो अहिंसेने सोडविणें झाल्यास तें शक्य आहे कीं काय? व जर शक्य असेल तर त्याच्याकरिता आजपासून कोणते उपाय योजले पाहिजेत ह्या दृष्टीने याचा विचार करूं या. या बाबतींत एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. ती ही कीं, ज्या मानानें एका प्रजेचें अहिंसक संघटण बलवान् असेल त्याच मानानें तिचें हिंसक संघटणहि बलवान् बनूं शकेल. जर अहिंसेचें संघटण निर्बल असेल, तर हिंसेचें संघटणहि निर्बल राहिल. सामान्य भाषेंत म्हणावयाचें तर ज्या मानाने एक प्रजा सुसंघटित, व्यवस्थित, स्वावलंबी व एकदिल असेल त्या मानानें ती दुसऱ्या प्रजेशीं सामना करण्याकरितां सुसंघटित, व्यवस्थित व एकदिल बनूं शकेल. ज्या प्रजेत आपसांत फूट, अव्यवस्थितपणा, परावलंबन, बहुशाखाबुद्धि इ. असतील, त्या प्रजेला बलवान्, हिंसक, संघटणहि करतां येणार नाहीं. हिंदूंना मुसलमानांशीं, मुसलमानांना हिंदूशीं, सर्व हिंदी लोकांना इंग्रजांशीं, किंवा सर्व साम्राज्याला जपान, जर्मनी इत्यादीशीं हिंसेचे उपाय योजावयाचे असले तर आपापल्या ध्येयाप्रमाणें सर्व हिंदूंनीं, सर्व मुसलमानांनीं, सर्व हिंदीनीं, अथवा साम्राज्यांतर्गत सर्व प्रजांनीं आपसांत निष्ठेने एक झालें पाहिजे. हिंदूंत आपसांत

फूट असली, मुसलमानांत फूट असली, हिंन्दीत फूट असली, साम्राज्यांतील निरनिराळ्या प्रजेत आपसांत विरोध असला तर शत्रूच्या विरुद्ध बलवान हिंसक संघटनाहि करणें शक्य नाहीं.

सारांश, असत्याला जशी स्वतंत्र प्रतिष्ठा नाहीं, कांहींतरी सत्याच्या आधारावरच तें निर्माण होतें, तद्वत् हिंसक संघटनाला स्वतंत्र प्रतिष्ठा नाहीं. अहिंसक संघटनाच्या आधारावरच तें निर्माण करतां येतें. म्हणून स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यावर अफगाणिस्थान, रशिया, जर्मनी, जपान वगैरेकरिता आम्हांला हिंसक साधनें ठेवावीं लागोत, आमच्या देशाचे अहिंसक संघटण पक्कें असल्याखेरीज हिंसेचीहि प्रभावी संघटना करतां येणार नाहीं व विशेष प्रकारची अहिंसक संघटनाहि करतां येणार नाहीं, हें निर्विवाद आहे.

हिंसेचें संघटण म्हणजे युद्धाची जय्यत साधनसामग्री, कवायत व शील-संपन्न लष्कर असें आम्ही समजतो. यांत युद्धाचें साहित्य किती व कोणत्या प्रकारचें असावें, तें त्या त्या वेळच्या वैज्ञानिक शोधावर अवलंबून राहिल. अखेर तें निर्जीव साधन आहे व त्यांत प्रश्न पैशाचा व भांडारें भरण्याचाच आहे. पण लष्कर हें जिवंत साधन असून तें योग्य वळण मिळालेलें असणें ही मुख्य गोष्ट आहे. कारण जर शिस्तशील व निष्ठवान सेना नसेल तर सर्व अद्यतन साधनें असूनहि विजय प्राप्त होणें नाहीं.

कोणत्याहि देशांत अशा सैनिकांची संख्या इतर जनसंख्येच्या मानाने अंशमात्रच असते. युद्ध सुरू झाल्यावरहि प्रत्यक्ष युद्धकार्यांत सैनिक किंवा सेनेबरोबर असणारे लोक फार नसतात. त्यांतून अत्यंत मोठा भाग (सैनिकेतर सिविलियन्सचा) आपापल्या घरीच असतो. हा सैनिकेतर वर्ग अनेकप्रकारें झीज सोसून, अनेक प्रकारच्या गैरसोई सहन करून व सर्व कामें निभवून सैनिकांना मदत करतो. सैनिकवर्गांत केवळ धष्टयुष्ट तरुणच साधारणपणें असतात. बाकी सर्व आबालवृद्ध जनता अहिंसक संघटणद्वारा, पण हिंसेवर श्रद्धा जडल्यामुळें युद्धे चालविण्यास मदत करते. युद्ध यशस्वी होण्यास सैनिकेतर जनतेची अशी स्वतः झीज सोसून मदत करण्याची तत्परता बहुतांशीं कारणीभूत होते. सर्वसामान्य जनतेचें असें अहिंसक संघटण हिंसक युद्धाकरिताहि अनिवार्य आहे.

आंकडे तपासल्यास असें आढळून येईल कीं शेकडा २५ माणसेंहि हिंसेच्या प्रत्यक्ष कामांत उपयोगी पडत नाहीत. पण ह्या शेकडा २५ तरुणांना

हत्येच्या कामाकरितां (व तेंहि नेहमी नव्हे तर एखादे वेळेस) प्रवृत्त करण्याकरितां सदासर्वकाळ हिंसा हीच जणुं जीवन चालविण्याची किल्ली आहे, असा विकार जनतेच्या मनांत आम्हांला उत्पन्न करावा लागतो. युद्धाच्या रम्य कथा रचून, शसमजलेल्या लोकांवद्दल अत्यंत द्वेष उत्पन्न होईल अशा खऱ्याखोऱ्या गोष्टी सांगून द्वेषबुद्धीनें व्यापलेले वातावरण बालपणापासून निर्माण करावें लागतें आणि ह्या सर्व खटाटोपांचा उद्देश व फल काय तर होतकरू, तरुणांचा एक लहानसा भाग तयार व्हावा, जो त्यांच्या हातांत सांपडतील तितक्या विरुद्ध पक्षाच्या माणसावर सर्व प्रकारें आततायी कर्मे करण्यास प्रवृत्त होईल व माणसांत स्वयोनीशत्रुत्वस्वरूपी विकृति जिवंत ठेवील, जी निसर्गविरुद्ध, नीतिविरुद्ध, धर्मविरुद्ध व अध्यात्मविरुद्ध आहे.

प्रचंड हिंसा करण्याकरितां अहिंसक संघटनाची अट आम्ही पुरी करतो. सर्व प्रजेत ऐक्य स्थापितों, आपसांतील धार्मिक, प्रांतीय, जातीय, आर्थिक इ. तंटे व अन्याय नाहीसे करतो, प्रजेला स्वावलंबनानें आपलीं कार्ये करण्यास शिक्षण व प्रेरणा देतो, संयम व परिश्रमशीलतेचें बळण लावतो, एकमेकांकरितां परस्पर झीज सोसण्याच्या निसर्गदत्त वृत्तीचें सिंचन व अनुशीलन करून तीस पुष्ट करतो, मनुष्यजातींस इतर प्राण्यापेक्षां स्मृति, तर्क, विवेक, भाषा, वगैरेची जी विशेष देणगी आहे तिचा उपयोग मनुष्यजातीच्या एका लहानशा टोळीच्या भोगविलासाच्या सिद्धीकरितां नसून, सर्व मानवजातीच्या व इतर जीवांच्याहि हिताकरतां आहे, असा संस्कार आम्ही देत राहतों. इतकें सगळें केल्यानंतर हिंसक राज्यें हिंसक सेनेकरितां विकारवश प्रजेतून कांहीं शूर व साहसी सैनिकांची भरती करण्याची ज्याप्रमाणें आशा बाळगतात, त्याप्रमाणें वर वर्णन केलेल्या संस्कारी प्रजेतूनच कांहीं शूर व साहसिक पण अहिंसक सैनिकांची भरती करण्याची आम्ही आशा बाळगली तर ? ती कां बाळगूं नये ?

‘ युद्धे प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च ’ असे शूर दोन्ही ठिकाणीं सारखेच लागतील. स्वदेशभक्ति दोन्ही ठिकाणीं सारखाच लागेल; पण हिंसक सैन्याला जें शत्रु म्हणून समजलेल्या प्रजेबद्दल भयंकर द्वेषबुद्धीनें विकृत व्हावें लागतें, त्याऐवजीं अहिंसक सैन्याला शत्रुविषयीं सुधदा कारुण्याची, दयेची व त्याच्याकरतां क्षिजण्याची प्रफुल्लतर वृत्ति आपल्यामध्ये वाढवावी लागेल. योग्य मार्गानें प्रयत्न केल्यास हें अशक्य कां व्हावें ?

शौर्य हा कांहीं हिंसेच्याच अंगी वसणारा गुण नाही. ती एक स्वतंत्र वृत्ति आहे. ती हिंसकातहि असू शकेल व अहिंसकातहि असू शकेल. आमच्या देशांतील संतांनीं हें फार पूर्वीपासून ओळखलेलें आहे.

‘ सती, शूर अरु संतका, तिनोंका एक तार ।
जरे, मरे, सुख परिहरे. तब रीझे करतार ।
तब रीझे करतार, सब संसार सहावे ।
नहिं तो होत खुवार, हार जीत सबही जावे ॥
दाखत ब्रम्हानंद महा दृढ अचल मतीका ।
तीनों का एक तार, शूर अरु संत, सती का ॥

६ अहिंसक संघटनेची अमूल्यता.

पण वाचकांस एवढ्याने कदाचित् संतोष होणार नाही. तो म्हणेल संतसंघ तयार करण्याकरितां तुम्हीं शिपायांची सेना तयार केली नाही. समजा तुमचें अहिंसा-निष्ठ लष्कर उत्पन्न होण्याचे आधींच एक शत्रु आक्रमण करून आल्यास देशाची काय अवस्था होईल ? लोकांवर तुम्ही अहिंसेचे संस्कार घालीत राहणार, त्यामुळें शिपायाला आवश्यक असणाऱ्या कठोरतेच्या गुणाची वाढ होणार नाही; मग आमचा वाखाच होणार नाही का ?

असें भय वाळगण्याचें कांहीं कारण नाही, हें विचार केल्यास समजून येईल. शस्त्र व सैन्य उभें करण्याची आवश्यकता उत्पन्नच झाल्यास ज्या मानानें अहिंसेचें संघटन पक्कें असेल त्या मानानें शस्त्र व सैन्य निर्माण करणें सोपें जाईल. कारण प्रजेत ऐक्य, सहकार्य, झीज सोसण्याची तयारी, स्वावलंबन आदि गुणांचा उत्कर्ष होऊन वर सांगितल्याप्रमाणें शौर्य हा गुण व्यवस्थितरीतीनें वास करील. प्रजेवर कर्तव्यकर्म म्हणून युद्ध येऊन पडल्यास तिला सज्ज होण्यास वेळ लागणार नाही.

संतांचें लष्कर तयार होऊं शकलें नाही, याचा अर्थ हा की, लोकांत कांहीं-तरी अंशानें मारक वृत्ति आहेच. सूक्ष्म हिंसा-जीवनाभिलाषा-ही कधी प्राण्यांतून समूळ नाहीशी होणार नाही. ती शिस्तात राहू शकेल, विकृत होईल पण नाहीशी होणार नाही. शिवाय संस्कृतिपेक्षां विकृतीत एक मोठी क्षमता आहे. ती ही की, तिचा वेग गुणाकार पद्धतीनें वाढतो. वर चढायला क्षणोक्षणी श्रम लागतात; शक्ति खर्च करावी लागते. खालीं पडायला मात्र एक धक्का पुरतो. पुढची क्रिया आपोआप व

वाढत्या वेगानें होते. त्या वेगाचें नियमन करणें आवश्यक होतें, म्हणजे विकृतीला शिस्तीचें बंधन लागतें; अहिंसेनें सुसंघटित प्रजेतील शिस्त सैल केली, म्हणजे हिंसा आपोआप वाढते. यामुळें अहिंसेच्या संस्कारानें हिंसक शक्ति नाहीशी होण्याचें कधींच धास्ती नाही.

खरी गोष्ट अशी आहे कीं, प्राणिमात्रांस ज्या बाबतीचें ज्ञान सहजगत्य नकळत मिळतें, त्याचें महत्व व त्यांत साधलेला किंवा अपूर्ण राहिलेला विकास सुद्धा विचार केल्याखेरीज त्याच्या ध्यानांत येत नाही; पण ज्यामागे त्यानें कृत्रिमपणें पुष्कळ श्रम घेतलेले असतात, त्याचें महत्व व त्यांत झालेली प्रगति त्याला सदैव आठवते. लहानपणापासून आम्ही मातृभाषा नकळत शिकत असतो. दुसरी भाषा बोलणारे शेजारी-पाजारी असले तर त्यांची भाषाहि बोलू लागतो, पण या भाषांचें महत्व व त्यांत झालेल्या प्रगतीचा अंदाज करण्याची आम्हांस बुद्धि होत नाही. पण इंग्रजी भाषा आम्ही पुष्कळ परिश्रम करून शिकतो, म्हणून त्याचें महत्वहि वाटतें व त्यांत केलेल्या प्रगतीचें वेळेवेळीं आपण मापहि काढतो.

न कळत झालेल्या प्रगतीचें व ज्ञानाचें आम्हांस एवढें अज्ञान असतें कीं, त्यांत बुद्धिपूर्वक प्रगति व्हावी, असें सांगणाऱ्यांना कांहीं वेळ विरोधहि सहन करावा लागतो. ज्याला दोन शाबूत पाय आहेत, त्याला चालणें, धावणें व जिऱ्यावरून चढून जाणें सहज आहे. त्याला वाटतें कीं, त्यांत शिकावयाचें कांहींच नाही; म्हणून एखाद्या व्यायामविशारदानें जर सांगितलें कीं, चालणें, धावणें, व चढणें, ही देखील एक कला आहे व ती परिश्रमाने साध्य केली पाहिजे, तर पुष्कळांना तें म्हणणें आधीं हास्यास्पद वाटेल. तेंच हातावर उभे राहून चालणें, पोहणें, घोड्यावर स्वारी करणें, सायकल चालविणें वगैरे श्रमसाध्य कलांचें महत्व आम्हांला तत्काल पटतें.

अहिंसे-हिंसेची गोष्ट अशाच प्रकारची आहे. जगांत अहिंसेची-दुसऱ्या-करितां क्षिजण्याची-एक बलवान् प्रेरणा प्राणिमात्रांत सहजपणें असल्यामुळेंच अपत्यें वाढतात, प्राणी समूह बनवून राहू शकतात; वाळवी, मधमाशी, मुंगीपासून मानवापर्यंत अनेक जीव व्यवस्थित समाजरचना करून त्या त्या जिवाच्या मानानें लहानमोठी राज्यरचनाहि निर्माण करतात. त्या सर्वांत नियमन, दंड, शिक्षा इत्यादि नसतात असें नाही; पण कोणताहि समाज त्यामुळेंच चालतो असें समजणें चुकीचें

आहे. ह्या गोष्टी अपवादात्मकच असतात आणि ज्या मानानें अहिंसक संघटना बलवान असेल, त्या मानानें त्या उपायांचा उपयोग कमी असतो.

ह्या उपायांचा उपयोग करण्याची जरूरी पडणें, औषध किंवा इंजेक्शन देण्याची जरूरी पडणें, विकृति उत्पन्न झाल्याचें लक्षण होय. विकृतीची एखादेवेळी साथहि येऊं शकेल. त्यावेळेस त्या उपायांचा मोठ्या प्रमाणावर व व्यवस्थित उपयोग करण्याचीहि पाळी येते; पण ह्या मधून मधून उत्पन्न होणाऱ्या विकृतींशीं सामना करण्याकरितां मनुष्यसमाजाने फारच श्रम घेतले आहेत. त्यामुळें त्याची अशी श्रद्धा बनली आहे कीं, विकृतीवर उपाययोजना हेंच अध्यात्म, हाच धर्म व हेंच विज्ञान होय. हीच एक जीवनकला आहे. समाजव्यवस्थेंत, राजकारणांत तीच नीति होय. म्हणून दंडनीति, युद्धकला यांची प्रचंड शास्त्रें मणसांनीं निर्माण केलीं आहेत.

मनुष्याने पुष्कळच परिश्रम करून शेकडों वर्षांच्या अनुभवानें हीं प्रचंड शास्त्रें निर्माण केलीं आहेत, हीं गोष्ट मला मान्य आहे; पण समाजाचे जे दोष टाळण्याकरितां ही उपाययोजना करावी लागते, ते दोष अद्याप कां जात नाहींत याचा विचार केला पाहिजे. युरोपमधून महारोग पूर्णतः नाहीसा झाला आहे; म्हणतात, देवीची बिमारी देखील नाहीशी झाली आहे; सबब, ज्या मार्गांनीं ते विकार गेले, त्यांत कांहींतरी उपाययोजना होती, असें मी कबूल करीन; पण तसें स्वयोनिशत्रुत्वाच्या रोगाचें नियमन कांहीं दिसत नाहीं. यांत कोठेंतरी चुकत आहे असें मला वाटतें.

हा दोष कोणता? समाजजीवनाचा जो मूळ पाया, ज्याच्यावर आम्हीं हिंसक संघटना निर्माण केली आहे, तो पायाच आमचा कच्चा आहे. वर इमारत उभारण्याचे आधीं त्यावर जेवढी मेहनत घ्यावयास पाहिजे होती, ज्या दगडांनी तो भरला पाहिजे होता व ज्या तत्वांनीं ते दगड परस्पर जोडले पाहिजे होते, तो सर्व माल हलक्या तऱ्हेचा आहे; त्याचें शास्त्रीय संशोधनहि वरोबर झालें नाहीं. त्यावर फार कमी श्रम घेतले गेले आहेत. परिणाम असा झाला आहे कीं, ज्या प्रमाणें नालंदा विश्वविद्यालयाच्या इमारतींत वरच्या भागांत भव्य व मजबूत दिसणारी रचना असुनहि, खालची भूमीच कच्ची असल्यामुळें एकावर एक कितीहि रचना केल्या, तरी शेवटीं त्या सर्व इमारती निरुपयोगी होऊन, त्यांचा त्याग करावा

लागला, त्याप्रमाणे आमच्या समाजरचना व संस्कृति वरून सुशोभित व भव्य दिसतात; पण त्या पूर्णतेस येतात न येतात तोंच आपल्याच भाराने खाली दबतात किंवा कोसळतात.

म्हणून आम्हांला संस्कृतीच्या पायाकडेच लक्ष्य दिले पाहिजे व त्याचेंच शास्त्र आधी अवगत केलें पाहिजे.

हे जर मान्य असेल, तर हे पक्के समजलें पाहिजे कीं, समाजरूपा इमारतीची सुरक्षितता त्याच्या हिंसक संघटणेवर नसून अहिंसा संघटणेवर आहे. ज्याप्रमाणे प्रत्येकास चालतां व घावतां येत असतें, तरी चालण्याधावण्याचें एक शास्त्र आहे, त्याप्रमाणे प्राणिमात्रांत असलेल्या अहिंसा वृत्तीचें शास्त्रीय रीतीनें अनुशीलन झालें पाहिजे व समाजरचनेंत त्याचें शास्त्रीय पद्धतीनें संघटण केलें पाहिजे. त्यावर केलेली इमारत साधी असली, तरी ती टिकाऊ व सुखप्रद होईल. आस्ते आस्ते तिला सुंदरहि करतां येईल. तथापि कच्च्या पायावर केलेली सुंदर दिसणारी इमारत टिकणार नाही, सुखप्रदहि होणार नाही.

चष्मा, जोडे, दांत व अप-टु-डेट फॅशनचे कपडे घालून एखादा चिररोग-प्रस्त तरुण स्वरूप दिसतो, असें म्हणणें म्हणजे विरूपालाच स्वरूप समजणें होय, त्याप्रमाणे मानवानें मानवांची हिंसा करून उभारलेल्या समाजरचनेला संस्कृति नांव देणें, म्हणजे विकृतीलाच संस्कृति समजणें आहे.

प्राण्यांत हिंसावृत्तीहि आहेच. जीवनाभिलाषेचेंच तें दुसरें नाम होय; पण त्यावर उपाय हिंसात्मक संघटण नसून, शास्त्रशुद्ध अहिंसात्मक संघटणच होय. योग्य मार्गाने व योग्य प्रकारें प्रत्येकाला आपलें जीवन चालविण्याची संधि मिळाली, म्हणजे त्या वृत्तीची तृप्ति होते. एखाद्या व्यक्तींत रोगाप्रमाणें किंवा एखाद्या वेळेस समाजांत साथीप्रमाणे ती प्रसृत झाली तर त्या वेळेस तिचें निवारण करावें; पण त्यांतहि वरवरच्या 'कडक इलाजा' पेशां व्यक्ति किंवा समाजाच्या पायांत कोटें-गडबड झाली आहे, तेंच धैर्याने शोधावें लागेल.

७ वीरता आणि अहिंसा

आमच्यांत विशेषकरून महाराष्ट्रांत एक भोळी समजूत पसरली आहे, ती ही की, हिंसावृत्ति व शौर्य हे एकच होय व हिंदुस्थानांत अहिंसा धर्मावर फार जोर दिला गेला म्हणून तो पराधीन होत गेला.

हिंसा व शौर्य ह्या अगदी भिन्न वृत्ति आहेत, हें मी वर सांगितलें आहे. प्राणी हिंसक असूनहि भ्याड असुं शकेल व अहिंसक असून शूर असुं शकेल; बहुतेक हिंसेबरोबर भयाचें वास्तव्य दिसूनच येईल. अहिंसेबरोबर ज्यांत स्पष्ट साहसिकता आहे, असें शौर्य कदाचित नेहमी आढळणार नाही; पण नसतेंच असेहि नाही. हिंसा, अहिंसा, साहस, शौर्य वगैरे गुणावगुण वृत्तिनिरूपाने प्राण्यांत नैसर्गिक आहेत; पण परिश्रमपूर्वक अनुशीलनेनें ते खऱ्या गुणरूपानें प्रकट होतात.

यापैकी आमच्या देशांत शौर्य हा गुण अगदी कमी होता किंवा झाला, असें कोणत्याहि काळां दाखवितां येणार नाही. निदान विशिष्ट जातींनी तो परिश्रमपूर्वक नेहमीच वाढविलेला आहे; पण अहिंसा—विशेषकरून सामाजिक संघटित अहिंसा—हा गुण सदैव कमी पडलेलाच आढळून येईल. महाभारतकालाचा, रजपुतांचा, मोंगलांचा, शीखांचा किंवा महाराष्ट्राचा—कोणताहि इतिहास घ्या. त्यांत अश्वत्थामा-कर्ण-विवाद, शल्य-कर्ण-विवाद, जयचंदी दुफळी ह्यांची परंपरा आजपर्यंत कायम टिकून राहिली आहे, असें दिसेल. सेनापति मेत्यावर सैन्यांत अव्यवस्था, आपसांत भांडण व शेवटीं पळ हा क्रूरक्षेत्राच्या युद्धापासून पानिपतच्या युद्धापर्यंत आमचा चालू इतिहास आहे. ह्यांत व्यक्तिशः सेनापति किंवा सैनिक शौर्यांत कमी असल्याचें दिसत नाही, साहसांतहि कमी नाही. पण प्रेम, शिस्त, कर्तव्यबुद्धि यांची व्यापकता नाही, त्यांचें संघटण नाही. हें पुढाऱ्यांतच नसल्यामुळे अनुयायांतहि नाही. बुद्धिभेद व वैमनस्य उत्पन्न करणारे तर्ककौशल्य सदैव सुलभ. सर्वांना जोडणारी बुद्धि व कर्मकौशल्य सदैव उणें; कारण अहिंसा ही एक असंस्कृत, मूढरूपानें असलेली वृत्ति आमच्यांत व्यक्तिगत सर्वसाधारणपणें जोराची असूनहि तिचें सामाजिक अनुशीलन कधीच झालें नाही.

‘अहिंसा परमो धर्मः’ ‘सत्यमेव जयते’ इत्यादि घोष (स्लोगन्स) आमच्या देशांतच आहेत, असें आम्ही अभिमानानें म्हणतो. ब्रह्मचर्य, संयम, इंद्रियनिग्रह, आत्मानात्मविवेक, भूतदया, वैराग्य वगैरेंचा आमच्या संतांनी पुष्कळच उपदेश केला आहे. त्यावरून सामान्यपणें आमची समजूत अशी झाली आहे कीं, ही आमच्या देशाची व्यापक आध्यात्मिक संस्कृति आहे. कांहींना असें वाटतें कीं, आम्ही त्याचा अतिरेकहि केला आहे.

परंतु ह्या उपदेशांकडे निराळ्या दृष्टीनेहि पाहतां येईल. जे गुण एका समाजांत व्यापक असतील, त्यांचा वेळोवेळी उपदेश करण्याची सामान्यपणें वृत्ति

होऊं नये. समाजांत ज्या गुणांचा बराच अनुभव येत नसेल पण ज्यांची आवश्यकता भासत असेल त्याबद्दल उपदेशक जोर देईल. संतांनी बरील गुणांचा सतत उपदेश केला आहे, यांचा अर्थ हा की, समाजांत त्यांना ह्या गुणांचे अस्तित्व चांगल्या प्रमाणांत आढळले नाही. असा उपदेश करणाऱ्या संतांनी दुसरीही कांहीं प्रतिपादनं वेळेवेळीं केलीं आहेत. तीं अशीं की, संसार स्वार्थाने भरलेला आहे; सगेसोयरे सर्व आपापला स्वार्थच पाहतात; कोणी कोणाचा निःस्वार्थ आप्त होत नाही. इ. जीवनांत त्यांना काय अनुभव येत असे, ज्यांच्यांत पारमार्थिक वृत्ति आहे त्यांच्या वृत्तींच्या विकासाला आमच्या समाजात किती अडचणीं सोसाव्या लागत असत, सर्वांचा त्याग करणें हाच एक मार्ग आहे, असे त्यांना का वाटत असे याचें हें निदर्शक आहे.

उलटपक्षां जे गुण आमच्यांत उत्कट होते, त्यांच्याकरितां आमच्या भाषेत शब्दहि नव्हते व तत्समानवृत्तींचा निषेधहि संतांनी केला नाही, हेंहि विचार करण्यासारखें आहे. उदाहरणार्थ, स्वदेशभक्ति, स्वदेशाभिमान हे शब्द जुन्या साहित्यांत सापडत नाहीत. वर्णाभिमान, जात्याभिमान वगैरेचा संतांनीं जोरानें निषेध केला आहे; कारण भूमिप्रेम नसणारा मनुष्य आमच्या देशांत नेहमी विरळाच आढळेल. आपलें शेत, आपलें गांव, आपला प्रांत सोडण्याची वृत्ति सहजपणें आमच्यांत उद्भवत नाही. हें सोडावें लागलें तर फारच यातना होतात. आपल्या शेतारूढ कायदेशीर मालकी गेली, तरी त्याचा ताबा राखून ठेवण्याकरितां शेतकरी प्राण देईल व घेईलहि इतकें जबरदस्त भूमिप्रेम त्याच्या ठायीं असतें. आमचा वर्णाभिमान व जात्याभिमान तर प्रसिद्धच आहे. स्मृतिकारांनी त्याचें एवढें प्रबल शास्त्र बनवून ठेवलें आहे की, बुद्ध व महावीरांपासून आजपर्यंत प्रत्येक संतांनी त्याचा निषेध करूनहि त्याचें प्राबल्य आमच्या समाजांतून जात नाही.

बुद्धापासून गांधीपर्यंत जे कोणी आमच्या देशांत महान विचारप्रवर्तक होऊन गेले त्या सर्वांनी साधारण जनतेकरितां पांचच नियम सांगितले आहेत. चोरी करूं नये. व्यभिचार करूं नये. दारु पिऊं नये. मांस खाऊं नये. असत्य बोलूं नये ह्या पांचांपैकीं मांसाचा निषेध करण्याची तर हिंमतहि होत नाही. कोणी ऐकणार नाही, असें वाटतें; पण २५०० वर्षे झालीं तरी आम्हांला या पांच साध्या नियमांचाच सतत उपदेश करावा लागत आहे, त्यावरून आपली सर्वसाधारण संस्कृति काय आहे याची कल्पना करावी.

तात्पर्य हें की, अहिंसा, ब्रह्मचर्य, अस्तेय, वगैरेवर आमच्या देशांत बरेच साहित्य व उपदेश झालेला आहे, यावरून सद्गुणसंपन्न संस्कृति ही आमच्या प्रजेची प्रकृति आहे, असें समजणें चुकीचें होईल. आमच्या प्रकृतीला त्या त्या गुणांनीं संस्कृत करण्याचा प्रयत्न शेंकडों वर्षांपासून चालूं आहे. एवढेंच म्हणतां येईल. ह्या कामीं अनेक महान् पुरुषांनीं आपलें आयुष्य खर्च करूनहि आमची फारशी प्रगति झाली आहे असें म्हणतां येत नाहीं; कारण त्यांच्या कामांत विकृतिग्रस्त लोकांनीं फार विघ्ने आणलीं आहेत.

तथापि, अहिंसाप्रेरित माणसांना तो प्रयत्न सोडतां येत नाहीं.

८ वास्तविक आवश्यकता.

जर्मनी किंवा जपानचें आक्रमण झाल्यास कोणता अहिंसात्मक उपाय योजणाऱ, हें आजच आम्हांला सांगा, हा प्रश्न अप्रस्तुत आहे. आज आमच्या पुढें प्रस्तुत प्रश्न, इंग्रज व आमच्या दरम्यान पारतंत्र्याचें जें बंधन आहे तें कसें तुटवें व आम्ही कसें पूर्णपणें स्वाधीन व्हावें, हा आहे. त्याकरितां कोणताहि व्यवहार्य हिंसात्मक उपाय सांपडत नाही, असें हिंसावाद्यांनाहि वाटतें. शुद्ध नसली तरी जाड्याभरड्या अहिंसेनेसुद्धां त्या दिशेने आम्हांला कांहीं यश मिळालें आहे, हेहि त्यांना कबूल करावें लागलें आहे. म्हणून शहाण्या माणसांनीं अहिंसा—हिंसेचा शास्त्रार्थ करित बसण्यापेक्षां, अहिंसेला त्यांचा सेनापति म्हणतो त्या मार्गानें शुद्ध व संघटित करण्याच्या मार्गास लागणें हेंच व्यवहारचातुर्य ठरेल.

स्वतंत्रता पाहिजे असेल तर सर्व देश एक झाला पाहिजे. जातीय, प्रांतीय, धार्मिक, वार्षिक द्वेष नाहांसे झाले पाहिजेत. प्रजेचा आन्तरिक व्यवहार न्याय व नीतीला अनुसरून चालला पाहिजे; बलवानांनीं निर्बलांकरितां झिजलें पाहिजे; त्यांचें शोषण करूं नये; सर्वांना पोटभर भाकरी, आंगभर कपडा, व सोईचें घर मिळेल, अशी व्यवस्था निर्माण करण्यास सर्व सूज्ञांचें एकमत झालें पाहिजे. हें सर्व करण्याकरितां व्यक्तिशः व समाजव्यापी अहिंसेची—दुसऱ्याकरितां आनंदानें, कर्तव्यबुद्धीनें, प्रेमानें झिजण्याची—जरूरी आहे. हिंसेची व द्वेषाची नाही. निःस्वार्थपणाची वाढ आवश्यक आहे, स्वार्थवृत्तीची नाही. सर्वव्यापी ममतेची जरूरी आहे. लहान लहान क्षेत्रांत कोंडून ठेवलेल्या अहं—ममत्वाची नाही.

अशी क्रान्ति जर आम्ही आमच्या संस्कारांत व जीवनांत घडवून आणली आणि ती अहिंसेच्या अनुशीलनानेच शक्य आहे—तर जर्मनी किंवा जपानच्या आक्रमणाविरुद्ध लागणारी अहिंसक योजना कशी असावी, हें आम्हांस आपोआप सुचेल. तोंपर्यंत कितीहि डोकें चालविलें, तरी सुचणार नाही. जें कांहीं सुचवूं त्या बहुतेक पोरकट कल्पना ठरतात; कारण तें सुचविण्याकरितां जी पूर्व परिस्थिति पाहिजे, तीच अद्यापि निर्माण झाली नाही. आज वायरलेसने एका क्षणाचे आंत एक शब्द सर्व जगांत पोचवितां येतो. समजा कोणी असा प्रश्न विचारला कीं, कायहो, शब्दाप्रमाणे जर मारक किरण पोचविला गेला तर त्यापासून बचाव करण्याकरिता कोणता उपाय योजावा? तर शहाणा वैज्ञानिक एवढेंच म्हणूं शकेल कीं, तसें यंत्र तयार होऊं या, नंतर मला विचार सुचूं शकेल.

आज हिंसक साधनांनीं आम्ही आपलें रक्षण करतो, पण त्याकरिता आमच्याजवळ किती सैन्य आहे, कोणत्या प्रकारच्या किती बंदुका, विमानें, विषवायूचे गोळे, मास्क वगैरे साधनें आहेत, कुठेकुठे तीं ठेवलीं आहेत, तीं चांगल्या स्थितीत आहेत किंवा नाहीत, याची चर्चा किंवा चौकशी करतो का? सर फिलीप चेटवुडला त्याची किती माहिती विचारतो? आम्हीं मानतो कीं, युद्धकलेचे विश्वमनीय तज्ज्ञ आहेत, ते योग्य तें करतीलच; असें मानून युद्ध चालत असतांनाहि आपण निश्चित असतो.

त्याचप्रमाणे जर अहिंसेच्या बाजूने आमची एक विशिष्ट साधना झाली, तर त्याचे कांहीं तज्ज्ञ निर्माण होतीलच कीं नाही? अहिंसाधर्मात प्रावीण्य मिळविलेला व अहिंसेने प्रजेचें रक्षण करण्याचा आत्मविश्वास बाळगणारा जो शूर आमच्या देशांत असेल, त्यास आम्ही युद्धमंत्री नेमूं व त्याच्या सुचनेप्रमाणें वागूं. तात्पर्य हें कीं, जर्मनीविरुद्ध अहिंसात्मक योजना कोणत्या प्रकारची असावी, हा महत्वाचा प्रश्न नसून, आमच्या नित्य जीवनांतील लहान—मोठे कलह अहिंसेने कोणत्या प्रकारें मिटवावयाचें हा आहे. दोन माणसांत युद्ध करण्याचें शास्त्र सापडलें तर दहा शंभर व लाख माणसांत तें करण्याचें शास्त्रहि निर्माण होऊं शकेल. तीच गोष्ट अहिंसेच्या बाबतींत.

शेवटीं 'गांधी—विचार दोहनां'तील ह्या प्रकरणावरील दोन कलमें उधृत करून हा लांब लेख पूर्ण करतो.

‘अहिंसेत तीव्र कार्यसाधक शक्ति आहे. या अमोघ शक्तीचा अद्यापि संपूर्ण शोध झाला नाही. ‘अहिंसेच्या सान्निव्यांत वैरनाश होतो’ हें सुत्र म्हणजे पुराणातील वांगीं नसून, ऋषींचें अनुभववाक्य आहे. त्या शक्तीचा संपूर्ण विकास, आणि सर्व कार्यप्रसंगीं त्याच्या प्रयोगाचा मार्ग अजून स्पष्ट झाला नाही. मनुष्य-जातीनें हिंसेच्या मार्गाचें संशोधन करण्याचा जेवढा दीर्घ उद्योग केला आहे व त्यामुळे त्याचें शास्त्र निर्माण करण्यांत जी सफलता मिळविली आहे, तेवढा उद्योग जर त्याच्याकडून अहिंसा शक्तीचें संशोधन करण्याकरितां झाला तर मनुष्य-जातीच्या दुःखाचें निवारण करण्याकरितां तें एक अमूल्य, अमोघ व परिणामी उभय पक्षांचें हित धडवून आणणारें साधन आहे असें सिद्ध होईल.

‘जितक्या श्रद्धेने व उद्योगपरायणतेने एक वैज्ञानिक नैसर्गिक शक्तीचा शोध करित असतो व त्यांच्या नियमांचा विविध रीतीने व्यवहारांत उपयोग करण्याचा प्रयत्न करित असतो, तितक्या श्रद्धेने व उद्योगाने अहिंसा शक्तीचा शोध करण्याची व तिचे नियम शोधून त्यांना व्यवहारांत आणण्याचा प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे.’

४ अहिंसा आणि मानवनिष्ठा

माणसाला भूक लागली आणि खाण्याचे पदार्थ त्याच्याजवळ असूनहि त्यानें खाऊं नये असें कधीं झालें आहे कां ? हें मानवी स्वभावाच्या विरुद्ध आहे. पोटांत भूक असावी, हातांत खाय असावें, आणि माणसानें तें खाऊं मात्र नये हें शक्य तरी कसें आहे ?

तथापि तपश्चरण करणारे मूठभर साधकच नव्हे, तर लाखो धार्मिक लोक एकादशीला, शिवरात्रीला, पशुषणामध्ये, रोजे असतांना किंवा सेंट्सच्या नांवावर मानवी स्वभावाच्या विरुद्ध उपास पाळतांना-व्रत राखतांना-आढळून येतात.

ज्वानीचा अगदी भर आहे, विकार तृप्त करायला संधीहि आहे, अशा स्थितींत माणसानें विषयसेवन कधीं सोडलें आहे काय ? हें देखील मानवी स्वभावाच्या विरुद्ध आहे. यांत म्हणे, ' निसर्गद्रोह ' आहे. माणूस हवें तर संयमाचें व ब्रह्मचर्याचें ढोंग करूं शकतो; परंतु निसर्गानें ही संयमाची शक्ति सामान्य माणसाला दिलेली नाही. धार्मिक साधनांच्या योगे ज्यांची मानोवृत्ति विकृत झालेली आहे ते पाहिजे तर यांत यश मिळवूं शकतील. पण साधारण माणसासाठी हें अशक्य होय.

असें असून देखील असंख्य विधवा आपल्या विकारांवर विजय मिळवितात व पवित्र शांतिमय जीवन घालवून समाजाला संयमाच्या गौरवाची शिकवण देतात. विरागी साधूंची गोष्ट कशाला ? लाखों महत्वाकांक्षी तरुण आपल्या उद्दिष्टासाठी विकारांना ताब्यांत ठेवतात, इतकेंच नव्हे तर विकारांना विसरूनहि जातात, आणि अगदी सामान्य अशा असंख्य पतिपत्नींचे दाखले देतां येतील, की ज्यांना गृहस्थधर्माचें पालन करित असतांही कारणवश परस्परांचा वियोग सहन करावा लागला व परस्परप्रेमाच्या उत्कटतेमुळें आपल्या विकारांना ज्यांनीं मारलें आहे आणि आजन्म ब्रह्मचान्यापेक्षांही अधिक उच्च कोटीची निर्विकारता ज्यांना अनुभवतां आली आहे.

खोटें बोलून किंवा दिलेलें वचन न पाळून माणसाला अपार नफा मिळत असेल तर माणूस काय सत्याचा आग्रह धरूं शकेल ? छे. लोभाची गति असा-

धारण असते. एकवेळ माणूस कामविकारावर विजय मिळवील पण लोभ सोडणारा विरळाच.

आणि तरीहि केवळ हरिश्चंद्रच नव्हे, कर्णच नव्हे, रामचंद्रहि नाही. पण असे हजारो बनिये, शेतकरी, कारागिर आढळून येतात, जे आपल्या शब्दा-साठी वाटेल ते नुकसान सहन करतात.

मत्सराचेंहि असेंच आहे.

संक्रुत उभें राहिलें असतां पळ काढायचा आणि आपले प्राण वाचवायचे ह्या निसर्गाचा नियम आहे. मदमस्त हत्ती, वाघ, सिंह हे देखील जोपर्यंत त्यांच्या मनांत भीति उत्पन्न हांत नाही तोपर्यंतच लढतात, पण आत्मविश्वास-विजयाचा संभव नाहीसा होतांच शेषूट दाबून असे तडक पळतात की त्यांना आवरणें अशक्य असतें. मृत्यूचें भय न वाटण्याचा संभव कदाचित् परमहंसाच्या बाबतींत असू शकेल पण सामान्य माणसाच्या बाबतींत ही गोष्ट अशक्य आहे.

तरीहि आज आपण असें पाहतों कीं मूठभर किंवा हजार दोन हजार लोकांच नाही, कोण्या एका विशिष्ट जातीचेच लोक नाही तर अलम् दुनियेतील साधारण माणसेंहि आग विझविण्याचा प्रयत्न करण्यांत, कॉलरा वगैरे सारख्या रोगांच्या साऱ्यांत पांडितांची सेवा करतांना, किंवा युद्धांत एक दुसऱ्याचा खून पाडतांना प्राणाची तसुभरहि पर्वा करीत नाहीत. तोफेच्या भडिमारांत समोर घुसून तोफखान्याचा कब्जा घेणारे शूर सैनिकहि अगदी सामान्य अशाच मनुष्य जातीचे प्रतिनिधि असतात. ते कोणी असाधारण अवलिये नसतात !

मला कोणी शिव्या घाव्या आणि मी मात्र उलट त्याला दहा शिव्या ह्यासद्धं नये असें होणें कसें शक्य आहे ? माझ्या मनाला शिव्यामुळे जो मळ लागला तो अशा तऱ्हेने धुवून न काढतां भिऱ्यासारखें स्वस्थ वसायचें ? अगदीं अशक्य ! मला जर कोणी शिव्या दिल्या तर त्याला जन्मभर आठवण राहिल असेंच प्रत्युत्तर माझ्याकडून मिळेल !

ज्यांच्यावर कसलेहि संस्कार नसतात असले कमीन, क्षुद्र लोक वरीलप्रमाणेंच बोलतात आणि आचरतात. यावर जगांतले सामान्य सज्जन म्हणतात:— 'शिबीला

उलट शिवी देण्यानें प्रतिपक्षाचें कांही वांकडें होईल कीं नाहीं हें आम्हांस ठाऊक नाहीं. पण आमची जीभ मात्र भ्रष्ट होईल. शिवी देणाऱ्याचा बंदोबस्त आम्ही जरूर करूं. परंतु त्यासाठीं आमचाहि अधःपात होईल अशा मार्गाने आम्ही जाणार नाहीं.

अहिंसावादी देखील असेंच म्हणतात. आम्ही अत्याचारी माणसांचें अत्याचार थोडेच सहन करणार आहोंत. त्यांचा आम्ही असा बंदोबस्त करूं कीं त्याने अत्याचाराचें पुनः नांवहि घेऊं नये. पण हा उपाय म्हणजे अत्याचाराचें अनुकरण नव्हे. त्याचा आम्ही अशा रीतीने बीमोड करूं कीं त्याला आपल्या जिनगानीची लाज वाटावी आणि त्याने आपला दुःस्वभाव टाकून द्यावा.

अशी स्थिति असतांना स्वचक्राच्या (सिव्हिल वार) किंवा परचक्राच्या प्रसंगी प्रतिपक्षाला न मारतां त्याच्या समोर उभे राहण्यांत आणि आक्रमण न करतां मरायला तयार होण्यांत अशक्य असें काय आहे ? ज्या शिपायांना लष्करी शिक्षण मिळालेलें आहे त्यांच्यावर दगडांची आणि गोळ्यांची सरवत्ती जरी सुरू झाली तरी सेनापतीचा हुकूम मिळेपर्यंत ते प्रतिकार न करतां निमृटपणें सर्व सहन करित राहतात. पळून जात नाहींत. लढायलाहि उद्युक्त होत नाहींत. स्वस्थानीं राहतात. मार खातात, मरतात, आणि त्यांच्या बदल प्रतिपक्षांच्या मनांत आदर व आश्चर्याचे भाव उठतात.

तेव्हां असेंच कां मानलें जाऊं नये कीं सत्याग्रही सेनेची एक अशीच तुकडी आहे, जिला हमेशासाठीं सेनापतीचा असाच हुकूम मिळाला आहे, कीं तुम्ही मरायला तयार असा, पण मारण्याचें मात्र नांव घेऊं नका ?

माणसाला हें मुळींच अशक्य नाहीं.

एकदां पैगंबर कोणच्यातरी लढाईत लढत होते. कुणीतरी येऊन त्यांना विचारलें कीं, ' नमाजाची वेळ झालेली आहे. आम्ही लढत रहावें कीं नमाज पढावा. नमाज सोडून लढणें योग्य आहे कीं लढणें सोडून नमाज पढणें योग्य होईल ? ' 'नबी' कडून उत्तर मिळालें, पैगंबराकडून हुकूम झाला, ' शत्रूचा मारा पाहिजे तर होत राहो. तुम्ही लढायचें सोडून रणक्षेत्रांतच नमाज पढून घ्या. थोडे लोक

मरतील, कदाचित् जास्तीहि मरतील, पण नमाज न पढणें हा गुन्हा आहे. असला गुन्हा करण्याचा आपल्याला अधिकार नाही.' पैगंबराचें सैनिक कुणी मोठे महात्मे नव्हते किंवा त्यांची विद्वत्ताहि वायां चालली नव्हती. त्यांनी पैगंबरांची "नसीहत" (उपदेश) मानली. आणि त्यांच्या सांगण्यावरहुकूम रणमैदानावर शत्रूच्या मान्यांत नमाज आटोपला. परिणाम असा झाला कीं मुसलमानांत असाधारण शक्ति निर्माण झाली आणि त्यांची ही वीरोचित निष्ठा पाहून प्रतिपक्षीहि त्यांची कदर करायला लागले.

हें सगळें झालें कसें ? हें सगळें होतें कसें ? कसे होत आलें आहे ? ह्याला उत्तर एकच आहे. माणूस जेव्हां श्रद्धा ठेवतो, निष्ठा राखतो तेव्हां तो श्रद्धावान् होतो, निष्ठावान् होतो. श्रद्धेमुळें बलिदानाची तयारी करितो. बलिदान करून दुसऱ्याला उदाहरण घालतो. आणि शेवटीं हें असलें असाधारण वीरकर्म सर्वांसाठीं एक मामुली गोष्ट करून सोडतो.

यावरून आम्ही असें कधीच म्हणूं शकत नाहीं कीं, अहिंसा म्हणजे मनुष्याच्या शक्तीबाहेरची अशी एखादी गोष्ट आहे. अहिंसा हा केवळ साधूंचा किंवा विरागी लोकांचा धर्म आहे असेंहि नाही. संयम हा सर्व संस्कृतीचा मूलाधार आहे. न्याय, प्रेम, निष्ठा, इमान, विधीनिष्ठा यापैकीं प्रत्येकाच्या मुळाशीं संयम असतोच. हीच संयमाची मात्रा अहिंसेसाठीं पुरे आहे. लोकाग्रणींनी एवढी फक्त निष्ठा बाळगायला हवी कीं हें सगळें शक्य आहे अन् ह्यांतच मनुष्य-जातीचें कल्याण आहे.

अहिंसा सामान्य माणसाला अशक्य नाही, एवढें कळल्यानंतर अहिंसेचा चमत्कारपूर्ण प्रभाव अपरिहार्य कसा आहे हें कळलें पाहिजे. या श्रद्धेचा अभाव असला तर अहिंसाधर्माच्या ठिकाणीं असलेली निष्ठा शिथिल होऊं शकते.

उलट शिवी देण्यानें प्रतिपक्षाचें कांही वांकडें होईल कीं नाहीं हें आम्हांस ठाऊक नाहीं. पण आमची जीभ मात्र भ्रष्ट होईल. शिवी देणाऱ्याचा बंदोबस्त आम्ही जरूर करूं. परंतु त्यासाठीं आमचाहि अधःपात होईल अशा मार्गाने आम्ही जाणार नाहीं.

अहिंसावादी देखील असेंच म्हणतात. आम्ही अत्याचारी माणसांचें अत्याचार थोडेच सहन करणार आहोंत. त्यांचा आम्ही असा बंदोबस्त करूं कीं त्याने अत्याचाराचें पुनः नांवहि घेऊं नये. पण हा उपाय म्हणजे अत्याचाराचें अनुकरण नव्हे. त्याचा आम्ही अशा रीतीने वीमोड करूं कीं त्याला आपल्या जिनगानीची लाज वाटावी आणि त्याने आपला दुःस्वभाव टाकून द्यावा.

अशी स्थिति असतांना स्वचक्राच्या (सिव्हिल वार) किंवा परचक्राच्या प्रसंगी प्रतिपक्षाला न मारतां त्याच्या समोर उभे राहण्यांत आणि आक्रमण न करतां मरायला तयार होण्यांत अशक्य असें काय आहे ? ज्या शिपायांना लष्करी शिक्षण मिळालेलें आहे त्यांच्यावर दगडांची आणि गोळ्यांची सरवत्ती जरी सुल्लेखाली तरी सेनापतीचा हुकूम मिळेपर्यंत ते प्रतिकार न करतां निमृष्टपणें सर्व सहन करीत राहतात. पळून जात नाहींत. लढायलाहि उद्युक्त होत नाहींत. स्वस्थानीं राहतात. मार खातात, मरतात, आणि त्यांच्या बदल प्रतिपक्षांच्या मनांत आदर व आश्चर्याचे भाव उठतात.

तेव्हां असेंच कां मानलें जाऊं नये कीं सत्याग्रही सेनेची एक अशीच तुकडी आहे, जिला हमेशासाठीं सेनापतीचा असाच हुकूम मिळाला आहे, कीं तुम्ही मरायला तयार असा, पण मारण्याचें मात्र नांव घेऊं नका ?

माणसाला हें मुळींच अशक्य नाहीं.

एकदां पैगंबर कोणच्यातरी लढाईत लढत होते. कुणीतरी येऊन त्यांना विचारलें कीं, 'नमाजाची वेळ झालेली आहे. आम्ही लढत रहावें कीं नमाज पढावा. नमाज सोडून लढणें योग्य आहे कीं लढणें सोडून नमाज पढणें योग्य होईल ?' 'नवी' कडून उत्तर मिळालें, पैगंबराकडून हुकूम झाला, 'शत्रूचा मारा पाहिजे तर होत राहो. तुम्ही लढायचें सोडून रणक्षेत्रांतच नमाज पढून घ्या. थोडे लोक

मरतील, कदाचित् जास्तीहि मरतील, पण नमाज न पढणें हा गुन्हा आहे. असला गुन्हा करण्याचा आपल्याला अधिकार नाही.' पैगंबराचें सैनिक कुणी मोठे महात्मे नव्हते किंवा त्यांची विद्वत्ताहि वायां चालली नव्हती. त्यांनी पैगंबरांची "नसीहत" (उपदेश) मानली. आणि त्यांच्या सांगण्यावरहुकूम रणभेदानावर शत्रूच्या मान्यांत नमाज आटोपला. परिणाम असा झाला कीं मुसलमानांत असाधारण शक्ति निर्माण झाली आणि त्यांची ही वीरोचित निष्ठा पाहून प्रतिपक्षीहि त्यांची कदर करायला लागले.

हें सगळें झालें कसें ? हें सगळें होतें कसें ? कसे होत आलें आहे ? ह्याला उत्तर एकच आहे. माणूस जेव्हां श्रद्धा ठेवतो, निष्ठा राखतो तेव्हां तो श्रद्धावान् होतो, निष्ठावान् होतो. श्रद्धेमुळें बलिदानाची तयारी करितो. बलिदान करून दुसऱ्याला उदाहरण घालतो. आणि शेवटीं हें असलें असाधारण वीरकर्म सर्वांसाठीं एक मामुली गोष्ट करून सोडतो.

यावरून आम्ही असें कधीच म्हणूं शकत नाहीं कीं, अहिंसा म्हणजे मनुष्याच्या शक्तीबाहेरची अशी एखादी गोष्ट आहे. अहिंसा हा केवळ साधूंचा किंवा विरागी लोकांचा धर्म आहे असेंहि नाहीं. संयम हा सर्व संस्कृतीचा मूलाधार आहे. न्याय, प्रेम, निष्ठा, इमान, विधीनिष्ठा यापैकीं प्रत्येकाच्या मुळाशीं संयम असतोच. हीच संयमाची मात्रा अहिंसेसाठीं पुरे आहे. लोकाग्रणींनी एवढी फक्त निष्ठा बाळगायला हवी कीं हें सगळें शक्य आहे अन् ह्यांतच मनुष्य-जातीचें कल्याण आहे.

अहिंसा सामान्य माणसाला अशक्य नाही, एवढें कळल्यानंतर अहिंसेचा चमत्कारपूर्ण प्रभाव अपरिहार्य कसा आहे हें कळलें पाहिजे. या श्रद्धेचा अभाव असला तर अहिंसाधर्माच्या ठिकाणीं असलेली निष्ठा शिथिल होऊं शकते.

५ तरुणांनीं लक्ष द्यावें.

रात्रांदिवस काम काम आणि काम ह्याशिवाय दुसरा विचारच न करणारे तळमळांचे लोक पुढें आल्याशिवाय विधायक कार्यक्रम झेपणार नाही, ही गोष्ट आतां आम्ही नीट लक्षांत घेतली पाहिजे. दुनिया विसरून, अहंकार मारून, खेडे-गांवांत कोंडून घेण्याची तयारी पाहिजे. आई मुलासाठीं खस्ता खाते त्याबद्दल मुलांला आपली टिमकी वाजावी अशी तिला अपेक्षा नसते. पण मुलांनें पुढेंमागें आपली चाकरी करावी अशी कदाचित् तिला आशा असेल. आपल्याला तर ह्याहून अधिक निरपेक्ष वृत्ति राखली पाहिजे. ज्या लोकांत आपण काम करणार, ज्यांची फिकीर करण्यांत आपण आयुष्य खपविणार, त्यांच्याकडूनहि एखाद्या बऱ्या बोल्याची अपेक्षा आपणांस राखतां येणार नाही. सेवा करून मोबदल्यांत लाथा खावयाच्या आहेत, असेच घेऊन चाललें पाहिजे. महारांची सेवा करतो म्हणून ब्राह्मण रुसले, आणि भंग्यांची सेवा करतो म्हणून महार रुसले. ही स्थिति सहन केली पाहिजे. आजपर्यंत निराले होते. एकाच बाजूनें मार सहन करावयाचा होता. राजकीय काम करणारांना सरकारचा मार आणि सामाजिक काम करणारांना लोकांचा मार अशी वांटणी होती. आतां दोन्ही ताटें एकदम वाढून ठेविली आहेत. दोन्ही मार एकदम सहन करावयाचे आहेत. इतक्या सहनशक्तीचे टणक, चिवट, लोंचट म्हणा पाहिजे तर, लोक हवे आहेत. अशांच्या शिवाय आजचें काम उरकणार नाही.

काय असे लोक आज मिळणार नाहीत ? भारतमाता इतकी वांझ झाली आहे ? मला असे वाटत नाही. असें मानण्याला माझें मन तयार होत नाहीं. आज आमच्यांतले बहुतेक लोक अगदीं टेकीला आले आहेत, ह्यांत शंका नाही. त्यांच्यांत तकलीफ सहन करण्याइतका तणाव दिसत नाही. पण अशांना तकलीफ देण्याचा आपला इरादाच नाही. त्यांची तकलीफ दूर करण्याचा तर सारा प्रयत्न आहे. आपण माणसें मागतो मध्यम वर्गातून. खालच्या वर्गीला ग्लानि आली आहे. वरच्या वर्गीला गाढ झोंप लागली आहे. तरी पण मधल्या वर्गातून आशेला

जागा आहे. ह्याचर्चांतल्या तरुणांनी आपल्या आयुष्यांतली उत्साहाची चार-दोन वर्षे राष्ट्रांच्या सेवेला दिली पाहिजेत.

पुष्कळ तरुणांना देशसेवा करावीशी वाटते. पण देशसेवा करावयाची म्हणजे काय करावयाचे ह्याची मुळीच कल्पना नसते. देशसेवा करावयाची एवढीच भावना असते. ही देशसेवेची भावना कोणी एखादी कविता लिहून तृप्त करतो, कोणी वर्तमानपत्रांत लेख लिहून शांत होतो. ही हद्द झाली. स्पष्ट कल्पनाच नसते. त्यामुळे सुरुवात कुठून कशी करावी हें कळत नाही. अशा सर्व तरुणांना पुरतें काम देण्याची आपल्यापाशीं सोय आहे. आपण वर्ध्यांचेच उदाहरण घेऊं. (१) राष्ट्रीय शाळेचें काम, (२) छात्रालयाचें काम, (३) अंत्यज-सेवेचें काम, (४) ग्रामरचनेचें काम, (५) खादी-मंडळाचें काम, (६) प्रचारकाचें काम, (७) सूत-वर्गाचें काम, (८) छापखान्याचें काम, (९) काँग्रेस कमिटीचें काम, इत्यादि अनेक कामें योग्य माणसांची वाट पाहत आहेत. ह्या सर्व कामांत तरुणांना देशसेवेचें आणि निष्काम कर्माचें शिक्षण मिळण्याची सोय आहे. शिवाय अधिक माणसें मिळाल्यास नवीन कामें सुरू करण्यासारखी आहेत. अशाच कमजास्त मानानें पुष्कळ ठिकाणची स्थिति आहे. देशसेवा कशी करावी ह्याचें आतांच्या तरुणांना कांहींच कोडें पडावयास नको. देशसेवेचे दरवाजे चारी बाजूला खुले आहेत.

त्याग-वृत्तीनें काम करण्याचें वळण तरुणांना लागलें पाहिजे. शाळेंत चार अक्षरें घोकलीं म्हणजे शिक्षण झालें ही भावना बरोबर नाही. खरें शिक्षण शाळे-बाहेरच्या कर्मयोगांतच मिळतें. हें कर्मयोगाचें शिक्षण घेण्याची सोय सुदैवानें आपल्यापाशीं आहे. त्याचा उपयोग करून घेणें आपलें काम आहे. तरुणांनीं इकडे अवश्य लक्ष द्यावे, अशी माझी सूचना आहे.

[महाराष्ट्र-धर्म १९२४]

६. जागृतीचीं साधनें.

एखाद्या निजलेल्या माणसाला जागें करावयाचें आहे, तर आपण हातांनी त्याचें शरीर हालवितों आणि त्याला 'अमक्या ऊठ' म्हणून हांक मारतो. ह्या दोन क्रिया एकत्र केल्या म्हणजे तो मनुष्य लवकर उठतो. ऋषि जेव्हां शमदमादि कर्तव्ये आणि स्वाध्याय प्रवचन ह्यांचा जोडीनें उपदेश करतात तेव्हां त्या जोड-गोळीनें आत्मा लवकर जागृत व्हावा, अशी त्यांची योजना आहे. शमदमादि कर्तव्ये म्हणजे शरीर गदगदां हालविणें आणि स्वाध्यायप्रवचन म्हणजे हांक मारणें. तोंडानें हांक मारून शरीर गदगदां हालविलें म्हणजे माणूस ताबडतोब खडबडून जागा होतो.

राष्ट्राला जागें करण्यासाठीं राष्ट्रीय चळवळी असतात. त्यांतहि ह्याच दोन गोष्टींची आवश्यकता असते. लहान-थोर, गरीब-अमीर, जाणते-नेणते, सर्वांच्या हातून स्वराज्याचें प्रत्यक्ष काम आणि तेंहि राष्ट्रीय निष्ठा उत्पन्न होण्यासाठीं नित्य कर्माच्या स्वरूपाचें म्हणजे एकरूप—असें कांहीं तरी होत राहिलें पाहिजे. चर-ख्यावर सूत कांतण्याचें काम हें नित्यकर्म होण्यालायक आहे. इतरहि राष्ट्रसेवेचीं कामें आहेत. तीं यथाशक्ति करावीच. पण सूत कांतण्याचा नित्यधर्म मात्र दरेकानें आचरावा. समर्थांच्या वचनांत थोडा फरक करून, "बहु चांगलें काम हें कांतण्याचें । अती साजिरें स्वल्प सोपें फुकाचें ॥" अस सहज म्हणतां येईल. कांतण्याचें काम राष्ट्राला स्वावलंबन शिकविणारें म्हणून 'चांगलें,' राष्ट्रची नग्नता झांकणारें म्हणून 'साजिरें,' विशेषशा साधनाशिवाय एका लहानशा चातीवरहि होऊं शकणारें म्हणून 'स्वल्प,' स्त्री-पुरुष, बाळ-वृद्ध, अशक्त-अडाणी सर्वांना करतां येण्यासारखें म्हणून 'सोपें,' आणि नुसतें 'फुकाचें' च नव्हे पण आणखी दोन दाम देणारें असें आहे; म्हणून तें स्वराज्याच्या राष्ट्रीय चळवळीचें नित्यकर्म होण्याला सर्व प्रकारें योग्य आहे. ह्या नित्यकर्माचें चक्र राष्ट्रभर चालू करतां आल्यास त्यानें राष्ट्रचें शरीर गदगदां हालेल. राष्ट्राच्या हृदयाला स्वराज्याच्या चळवळीचे शारीरिक धक्के बसतील. आणि त्याबरोबरच इकडे हांक मारण्याचेंहि काम सारखें चालू असलें तर राष्ट्रपुरुष तेव्हांच जागा होईल.

पण हें हांक मारण्याचें कामहि सतत चालूं राखलें पाहिजे. देवाच्या मूर्ती-समोर श्रवण-कीर्तन अवश्य पाहिजे. त्याशिवाय भक्तिमार्गीची पूर्ति होऊं शकत नाही. ऋषीलाहि शमदमादि साधनावरोबर स्वाध्याय-प्रवचन हवेंच, राष्ट्राची झोप म्हणजे कुंभकर्णाची झोप. तेथें शरीराला टोंचण्या हव्यात. चळवळीच्या तत्त्वाचें कीर्तन खेड्यांपाड्यांतून, देशाच्या कोनाकोपऱ्यांतून, होत राहिलें पाहिजे. चरखा हें चळवळीचें 'यंत्र' आहे. पण यंत्राला मंत्राची जोड पाहिजे. चळवळीच्या मंत्राचें उच्चारण चालूं राहिल्यानें श्रद्धा दृढ होईल, आणि श्रद्धा दृढ झाली म्हणजे संकल्पाची सिद्धि होईल. किंवा चरखा चालविणें हें तप म्हटलें तर तत्त्व-संकीर्तन हा जप म्हणावा. तपाची टोंचणी लावूं आणि अपाचे नगारे पिटित राहूं तेव्हां राष्ट्रपुरुष जागा होईल.

७. ग्रामसेवेच्या शास्त्रांतील एक कलम.

‘ शरीरश्रम ’

खेडेगांवच्या सेवेचें शास्त्र दिवसें-दिवस चिंतून राहिलें आहे. पुष्कळ गोष्टी निश्चित झाल्या आहेत. अनेक अजून व्हायच्या आहेत. ‘ कर्मांत कर्मा आठ तास शरीर-परिश्रम आणि आजच्या परिस्थितींत राष्ट्रीय जीवनांत पडलेला खड्डा भरून काढण्याचा, ’ हें खेड्याच्या सेवेच्या शास्त्रांतलें एक कलम निश्चित आहे. आणखी दुसरीं कलमें अशींच निश्चित होऊन राहिलीं आहेत. एकेक अंमलांतच आणून पाहूं म्हणजे निकाल लागेल.

शरीर-परिश्रमानें जडता येण्याची मला धास्ती नाही. विचाराची वाफ कोंडली गेल्यामुळें आणि चिंतनाला पुष्कळ अवकाश मिळत गेल्यामुळें उलट तांत्रता वाढते असा प्रत्यक्ष अनुभव येत आहे. शरीर दुबळें होण्याचें-योगपूर्वक काम केल्यास-मुळींच कारण नाही. बलवान होण्याचें कारण आहे. आठ तास काम करून शिवाय चार पांच तास अवांतर सेवेसाठीं उरतात. आठ तासांचा शरीर-परिश्रम ही एक महान् सेवा ठरते. उदाहरणाइतकें वक्तृत्व बोलकें तर नाहीच. आणि वक्तृत्वाची मदत लागत असली तर शून्याची जशी एकाला लागते तशी लागत असेल व ती घेतां येईल.

हिंदुस्थानचा महारोग आणि त्यावरील तोडगा.

हिंदुस्थानचा आजचा सर्वांत मुख्य रोग म्हणजे आळस. महारोग म्हटलें तरी चालेल. ह्यावर तोडगा म्हणजे उद्योगी माणसाचें जिवंत जागें उदाहरण आणि संगति. आपण निरंतर उद्योग करीत राहून तो व्यवस्थित हिशेबी वृत्तीनें सफल करून आपल्या कृतीनें आणि संगतीनें आणि जोडीला समजावण्यानें आपण तो रोग काढूं शकूं. म्हणून (१) उद्योग पाहिजे, (२) तो सतत पाहिजे. (३) तो मुरला पाहिजे, () त्यावर आपल्या जीवनाचा आधार पाहिजे.

८. शरीरश्रम आणि सांस्कृतिक उन्नति.

कांहीं लोकांची अशी आपली समजूत आहे कीं कर्मांत कमी श्रम आणि जास्तीत जास्त अवसर मिळाल्याशिवाय माणूस आपला आत्मविकास करू शकत नाही. 'दिवसभर मारे कामच काम, आराम विश्राम मात्र क्षणभरहि नाही. म्हणून जॅक कसा अगदीं ठोंब्या बनला' या अर्थाची इंग्रजींतील म्हण सर्व परिचित आहेच. या म्हणीला कुणीतरी-मला वाटते लॉर्ड अँव्हेवरीने-उत्तर दिलें आहे. त्याचें म्हणणें असें कीं "रात्रंदिवस खेळच खेळ, काम मात्र नांवालाहि नाही. असें झालें तर बिचारा जॅक शतमूर्ख बनेल कीं!"

नुसत्या कामाने जर जॅक मठ होत असेल तर नुसते खेळ खेळून तर तो आणखीच मूर्ख बनेल, या विधानाचा अर्थ असा कीं जीवनांत श्रम आणि खेळ यांचा योग्य समन्वय झाल्यानेच जीवनांत आनंद आणि पुरुषार्थ यांचा मेळ साधेल.

आज स्थिति अशी आहे कीं कांही लोकांना अष्टौप्रहर कामाच्या गाड्याला जुंपून रहावें लागतें. उलट कांहीं अगदीं रिकामे बसून चैनीत दंग असतात. बऱ्याच जणांना आपला बौद्धिक किंवा सांस्कृतिक विकास करून घ्यायला सवड म्हणून मिळतच नाही. असें आढळून आल्यामुळें कांहीं लोकांनी प्रगतीचा मंत्र म्हणून माणसाला कर्मांतकमी श्रम आणि जास्तीत जास्त उंसंत या सूत्राची घोषणा केली. कांही तर थरावर जाऊन म्हणूं लागले कीं अहो, उंसंत, फुरसत, म्हणजेच स्वातंत्र्य-विश्राम म्हणजेच स्वराज्य !

तथापि, 'केवळ अवकाश, मिळाला कीं मानवाचा विकास होत नाही हें थोडा विचार केल्यास ध्यानांत येतें. माणसाला रिकामा वेळ असला कीं एक तर तो आळशी होतो किंवा उत्पाती बनतो. जोंपर्यंत आपल्या फुरसतीचा उपयोग माणूस कोणत्या ना कोणत्या चांगल्या कामीं करीत नाही तोंपर्यंत ना त्याची उन्नति होत, ना समाजाची. 'रिकाम्या डोक्यांत सैतान आपला कारखाना चालतो' हें कांहीं खोटें नाही.

माणुस निरोगी आणि कर्तबगार असला तर तो निष्क्रिय राहूंच शकतो नाही. ज्याच्या आंगी बळ असते, हृदयांत हिंमत असते, मेंदूंत अक्कल असते तो स्वस्थ तरी कसा राहू शकेल ? 'अंधार व अप्रवृत्ति, हीं तमोवृद्धीचीं लक्षणं' आहेत.* शाबूत डोक्याचा, धष्टपुष्ट आणि मन जीवंत असलेला माणुस कांहींतरी केल्यावांचून जीवंत तरी राहू शकेल काय ? असें वादूनच जणुं वर्नाडे शॉने कुठे तरी म्हटलें आहे कीं—'सततची निष्क्रियता म्हणजे दुसरा नरकच—'नरकासाठीं ही अगदीं योग्य परिभाषा आहे !

निष्क्रियतेचा अर्थ जर नरक असेल तर फुरसत किंवा अवकाश, उसंत यांचा अर्थ रिकामपण किंवा आळस असा करून चालणार नाही. मनुष्य आपल्या ज्या वेळाचा उपयोग स्वतःला आवडेल त्या कामां करू शकतो ती त्याची फुरसतीची वेळ, अशाच फुरसतीची व्याख्या करावी लागेल.

माणसाचे आवश्यक श्रमाचे तास कमी व्हावे असें जेव्हां आपण म्हणतो तेव्हां तसें म्हणण्यांत आपला उद्देश माणसाला आपली रुचि आणि आवड पाहून काम करायला जास्तीत जास्त वेळ मिळावा असा असतो. तेव्हां, समाजोपयोगी परिश्रम व माणसाची उन्नति व आनंद यांत कोणत्या तरी स्वरूपाचा स्पष्ट आणि अनिवार्य असा विरोध आहे काय कीं ज्यामुळें आम्ही माणसाला समाजोपयोगी परिश्रमांतून जास्तीत जास्त फुरसत देऊं इच्छितो ? असा एक मुद्दा उपस्थित होतो.

याचें एक उत्तर तर स्पष्ट आहे—'समाजाच्या धारणेसाठीं दोन प्रकारच्या कामाची आवश्यकता असते. एक कलात्मक किंवा आनंददायक आणि दुसरें, श्रमात्मक किंवा कष्टदायक. केवळ श्रमात्मक कामांत कसलेंच कौशल्य लागत नाही. एकच क्रिया त्यांत पुनः पुनः करावी लागल्यामुळें कंटाळा येतो. जांव उबून जातो. शरीर थकून जातें. मन उडून जातें. बुद्धि सुन्न होते. असल्या शरीरश्रमांतून माणसाची बुद्धि विकास पावत नाही. त्याची सांस्कृतिक उन्नति होत नाही.

* अंधार मोह दुर्लक्ष अप्रवृत्ति चहूकडे ।

देहांत माजली तेव्हां जाणावें तम वाढलें ॥ गीताई १४, १३ ॥

प्राचीन काळापासून आजतागायत असलीं कष्टदायक कामें समाजानें गुलाम, मजूर आणि स्त्रिया यांच्याकडून करवून घेतलीं आहेत. उलट कलाकुसर आणि पराक्रमाचीं कामें उच्च वर्गाकरितां राखून ठेवलीं आहेत. आज आम्हां एक अशी समाज घटना तयार करण्यासाठीं झटत आहोंत कीं जिच्यांत वर उल्लेखिलेले काबाडकष्ट सर्व लोकांमध्ये वरोवर वांटून दिले जातील. त्याबरोबरच असाहि प्रयत्न करण्यांत येईल कीं सर्वांना फारच थोडावेळ असले काबाडकष्ट करावे लागून उरलेला वेळ प्रत्येकाला आपल्या आवडीनुसार स्वतःची उन्नति करून घेण्यांत खर्च करतां येईल. समाजाच्या गरजा भागविण्यासाठीं जीं कामें करावीं लागतात तीं सर्वांनाच आवडतील अशीं थोडींच राहणार ! म्हणून अशीच व्यवस्था करणें योग्य ठरेल कीं हीं बिगार कमीत कमी करविली जावी व सर्वांना जास्तीत जास्त उंसंत मिळूं द्यावी.”

हे उत्तर सकृदर्शनी पटण्यासारखें, अगदीं बहारीचें वाटतें. पण त्यांत एक तर्कदोष आहे. जर समाजाची धारणा आणि प्रगति यासाठीं कोणत्या ना कोणत्या परिश्रमाची आवश्यकता आहे तर व्यक्तीच्या उन्नतीसाठीं आणि स्वास्थ्यासाठीं परिश्रमाची तितकीच आवश्यकता नाहीं कां ? आपण असें प्रत्यहीं पाहतों कीं माणूस आपल्या शरीरस्वास्थ्यासाठीं स्वतःला न आवडणाऱ्या आणि वर कष्टप्रद असणाऱ्या अशा कितीतरी गोष्टी नेहमी करीत असतो. कसरत किंवा कवायत ही त्यांचीं उदाहरणें म्हणून पुढे करतां येतील. बैठक म्हटली की तो नुसत्या उठावशाच काढीत बसतो. तें पाहून वघणाऱ्याला शीण येतो पण उठावशा शरीरस्वास्थ्याला आवश्यक आहेत म्हणून तो माणूस मात्र त्यांत चुकारपणा करीत नाहीं. कवायतीचेंहि तसेंच. त्यांत एकच एक पवित्रा कितीतरी वेळ टाकावा लागतो. अनेकदां तांच तीच आवृत्ति करीत राहाणें यालाच तर अभ्यास म्हणतात. खेळाचें देखील असेंच आहे. खेळामध्ये शरीरश्रम होऊनहि आनंद मिळतो. कारण त्यांत कौशल्य, सहयोग, आणि पराक्रमाची जरूर असते; पण खळ म्हणा, कला म्हणा, किंवा उद्योग म्हणा त्यांत केव्हां ना केव्हां तरी जीव उबेल अशा परिश्रमाचीं तर गरज असतेच !

व्यायाम कवायत इ. मध्ये जे शरीरश्रम केले जातात त्यांत आनन्दापेक्षा पुरुषार्थाची व उपयुक्तेची भावना असते. त्यांत गोडी वाटते याचें कारण त्या

गोष्टी भोग किंवा सेवा यांना साधनभूत मानल्या जातात. व्यायाम व कवायत यांच्या योगे जी शक्ति किंवा कौशल्य कमाविले जाते त्याचा उपयोग जो मनुष्य भोग किंवा विक्रय यासाठी करतो त्याची समाजांत फारशी प्रतिष्ठा असत नाही. उलट जो त्या सामर्थ्याचा उपयोग सेवेसाठी करतो त्याला समाजांत प्रतिष्ठा मिळते. अशी वस्तुस्थिति असल्याने केवळ परिश्रम किंवा काबाडकष्ट जेव्हां समाजाच्या सेवेचे साधन होतात तेव्हां त्यांत आपल्याला गोडी वाटते, व सेवेची भावना उत्कट असल्यास आनंदहि मिळतो. मनुष्याची भोगवृत्ति आणि सेवावृत्ति यांत ज्या मानाने अविरोध किंवा ऐक्य असते त्या मानाने तो सुसंस्कृत किंवा सम्य बनत जातो.

फुरसत किंवा अवसराचा उपयोग करावयाचा झाला तर त्यालाहि वरील नियमच लागू आहे. माणूस आपल्या फुरसतीचा उपयोग एकतर आपल्या मनोविनोदाकडे करील किंवा आपल्या रुचीप्रमाणे परिश्रम करण्यांत करील. समाज-व्यवस्था अशी असावी की जिच्यांत माणूस आपल्या फुरसतीचा उपयोग अहितकर आणि अनिष्ट कार्याकडे कमीत कमी करू शकेल. त्याच्या शिक्षणप्रणालीनेहि त्याला या उद्देशाच्या पूर्तिसाठी मदत केली पाहिजे.

सेवा, आजिविका आणि आनन्द यांचा समन्वय कसा केला जाईल हा शिक्षणांत देखील सर्वांत कठिण आणि महत्वाचा प्रश्न होऊन बसला आहे. शिक्षण आनन्ददायी कसे होईल, शिक्षण तेजस्वी कसे होईल ? असले प्रश्न शिक्षणशास्त्रांत प्रामुख्याने दाद मागत आहेत. जे प्रश्न शिक्षणशास्त्रासमोर तेच समाज व संस्कृति यांच्यापुढेहि तितक्याच प्रामुख्याने उभे आहेत. आपल्या जीवनाच्या गरजा पुऱ्या पाडण्यासाठी माणूस जो व्यवसाय करील त्यांत आणि त्याच्या मनोविनोदनाच्या व सेवेच्या साधनांत जितका अविरोध राहिल तितकी त्याची सांस्कृतिक उन्नति जास्त होईल. हा समन्वय सांस्कृतिक उन्नतीचे प्रमुख लक्षण आहे.

गांधीजी एकदा सहज बोलतां बोलतां म्हणाले की—“ मनुष्य आपली सारी कामे यंत्राच्या साहाय्याने जर अर्ध्या तासांत संपवू लागला तर उरलेल्या

वेळांत त्यानें काय हजामती कराव्यात ? ” यावर महाराष्ट्राचे एक प्रसिद्ध विद्वान देशभक्त मला म्हणाले, “ गांधीजी मनुष्य स्वभावाला इतकें हीन कां लेखतात ? हीच कां त्यांची मनुष्यस्वभावावरील श्रद्धा ? माणूस आपला फावला वेळ निद्रा, आळस, कुकर्म यातच घालवील असेंच ते कां म्हणून गृहीत धरतात ? ”

गांधीजींचा निजधर्म म्हणून जर कांही असेल तर त्याचें पहिलें सूत्र मनुष्य-स्वभावाच्या ठिकाणीं असीम श्रद्धा हेंच होय ! मानवी स्वभावाबद्दल त्यांना अविश्वास नाही पण समाजव्यवस्था अशी असावी कीं जेथें माणसांच्या सत्प्रवृत्तींचा उत्कर्ष होईल आणि असत्प्रवृत्तींचा विनाश होईल. हा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. माणसाला केवळ भोगसाधनें वाढविण्याचेंच शिक्षण जर दिलें जाईल तर त्याची संस्कृति भोगप्रधान होईल. तो आपला सवडीचा वेळ केवळ विलासापायीं खर्च करील. असें झालें तर माणसें एक दुसऱ्याला आपलीं भोगसाधनें मानूं लागतील.

केवळ व्यक्तिगत लाभासाठीं माणूस जेव्हां उद्योग करीत नाही तेव्हां त्याच्या उद्योगाची प्रेरकशक्ति एकतर मनोरंजन होऊं शकते किंवा समाजसेवा ! गांधीजींचें म्हणणें इतकेंच आहे कीं मनुष्याची करमणूक व समाजसेवा यांच्यामधलें अंतर जितकें कमी तितकी त्याची संस्कृति श्रेष्ठ व तितकीच समाजाची उन्नति जास्त. आज माणूस पोटासाठीं उद्योग करतो. उद्याच्या आमच्या समाजव्यवस्थेंत त्याला समाजाच्या आवश्यक गरजा पुऱ्या करण्यासाठीं उद्योग करावा लागेल. आज त्याच्या स्वतःच्या चरितार्थाचा प्रश्न आहे. उद्या त्याच्यापुढें समाजाच्या चरितार्थाचा प्रश्न उभा राहिल.

आपल्या पोटासाठीं म्हणा किंवा समाजाच्या जीविकेसाठीं म्हणा माणूस जो उद्योग करील त्यांत आणि त्याच्या अभिरुचींत, त्याच्या प्रगतींत, विरोध राहणेंच अगत्याचें आहे कां ? त्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति, अभिरुचि समाजोपयोगी परिश्रमासाठीं अनुकूल असणें संभवतच नाही कां ? समाजोपयोगी आवश्यक परिश्रम त्याला कष्टप्रदच वाटत जावे व त्यांपासून आपली सोडवणुक करून घेण्यासाठीं त्याने सतत प्रयास करीत राहावें-यांतून सुटकाच नाही कां ?

असा प्रश्न आहे खरा !

गांधीजींच्या विचारप्रणालीत समाजोपयोगी परिश्रम, मनोविनोद आणि माणसाची सांस्कृतिक उन्नति यांत अगदी अनिवार्य असा विरोध नाही. उलट जसजसे या तिन्हीमधील अंतर कमी होत जाईल तसतशी माणसाची व मानव-समाजाची प्रगतीच होत जाईल. सामाजिक जीवनास ठीं जर कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचे श्रम आवश्यक आहेत तर मग व्यक्तिगत जीवनाच्या विकासालाहि त्यांची गरज आहे. पराक्रम व उपयुक्तता यांचा पगडा भावेनेवर वसला असतांना जर व्यायाम व कसरत हीं आनंदप्रद ठरूं शकतात, सामुदायिक जीवनाची इच्छा पूर्ण होते म्हणून जर खेळाला मजेचें स्वरूप प्राप्त होऊं शकतें तर सामाजिक जीवन-सिद्धीची म्हणजेच सेवाधर्माची भावना शरीरश्रमालाहि आनन्दमय बनवूं शकेल अशी आशा बाळगायला काय हरकत आहे? श्रम, उपयोगिता आणि सेवा यांचा समन्वय हेंच संस्कृतीचें किंवा सामाजिक उन्नतीचें सर्वश्रेष्ठ साधन आहे !

म्हणूनच गांधीजींच्या अर्थनीतीमध्ये या गोष्टीवर आग्रहपूर्वक भर दिला आहे की आमच्या उद्याच्या समाजरचनेत माणसाला शरीरश्रमासाठी योग्य व पुरेसे स्थान असलें पाहिजे. त्यांच्या आवश्यक व्रतमालिकेमध्ये* शरीरश्रमाचा समावेश जो केला गेला आहे तो देखील या साठीच !

* आवश्यक व्रतमालिका

अहिंसा सत्य अस्तेय ऋहचर्य असंग्रह
शरीरश्रम अस्वाद सर्वत्र भयवर्जन
सर्वधर्मी समानत्व स्वदेशी स्पर्शभावना
ही एकादश सेवावी नम्रत्वे व्रतनिश्चं

(विनोबा)

९ गांधीजींची रणनीति

“हिंदुस्थान हा लष्करी मुलुख आहे, या विधानाबद्दल माझा पूर्ण मतभेद आहे आणि तो मतभेद मी मोठ्या सन्मानाने प्रकट करितों. हिंदुस्थान लष्करी मुलुख नाही, याबद्दल मी ईश्वराचें आभार मानतो.” गांधीजींनी असें जेव्हां लिहिलें तेव्हां कित्येक देशाभिमानी लोकांना ही गोष्ट लागली. गांधींच्या म्हणण्याचा त्यांनी असा अर्थ लावला की हिंदुस्थान हें एक पौरुषहीन राष्ट्र आहे. गांधीजींचें म्हणणें खोडून काढण्यासाठीं सर्व प्रकारचे ऐतिहासिक व काल्पनिक पुरावे उपास्थित केले गेले आणि हिंदुस्थान हेंहि एक सैनिक राष्ट्र आहे असें दाखवून देण्याचा निष्फळ प्रयत्न करण्यांत आला.

गांधींवर जी टीका करण्यांत आली ती विचार स्पष्ट नसल्याची द्योतक आहे. ज्याला ‘सैनिकता’ किंवा ‘फौजीपणा’ म्हणतात तो आणि शौर्य किंवा पौरुष ह्या गोष्टी एक नव्हत हें आपण विसरून गेलों. कांहीं अंशीं असें जरी मानून चाललों कीं सैनिकतेत वीरता असते, तरी देखील हे दोन्ही शब्द समानार्थी किंवा समव्याप्त नाहींत. उलट असें देखील म्हणतां येईल कीं जेथें सैनिकवृत्ति संपते तेथून वीरवृत्तीला सुरुवात होते.

मूळ मुद्दा असा कीं वीरवृत्तीचें आश्रयस्थान काय ? माणसाचें हृदय ? त्याचे हात ? कीं त्याचीं हत्यारें ? यापैकीं हत्यारें केवळ साधनमात्र आहेत. साधन कितीहि तीक्ष्ण, कार्यक्षम आणि कुशल असलें तरी अखेर साधनच ! साधन वापरणारे हात जर मजबूत नसतील तर उपयोग काय ? हाच न्याय माणसाच्या हातांनाहि लागूं आहे. ते हात कितीहि बळकट असले तरी त्यांना प्रेरित करणारें हृदय जर दुबळें असेल तर ते हातहि कांहीं कामाचे नाहींत. तात्पर्य, वीरतेचें आश्रयस्थान हत्यार किंवा हात नाहींत, माणसाचें हृदय आहे. सबब वीरवृत्तीच्या विकासासाठीं माणसांच्या हृदयांचा विकास होणें जरूर आहे. वीरतेचा विकास म्हणजे शस्त्रबळाचा किंवा बाहुबळाचा विकास नव्हे. तर मनोबलाचा विकास होय अधिक निश्चित आणि असंदिग्ध भाषेंत यालाच आत्मबळ म्हणायचें.

हिंदुस्थान फौजी मुख्य नाही असें जेव्हां गांधीजी म्हणतात तेव्हां हिंदुस्थान शूर मुख्य नव्हे असें किंचित् सुद्धा ध्वानित करण्याचा त्यांचा हेतू नसतो. त्यांच्या म्हणण्याचा अभिप्राय एवढाच कीं सैनिकता ही भारताची विशिष्ट प्रकृति नव्हे, सैनिक वृत्तीची प्रतिष्ठा आणि पूजा भारतीय संस्कृतीची प्रधान प्रवृत्ति नव्हे. क्षात्रवृत्ताला येथे स्थान अवश्य होतें. पण तें अप्रस्थान मात्र कधींच नव्हतें. गांधीजी आणखी असेंहि सुचवूं इच्छितात कीं भारताचा अधःपात आणि गुलामी यांचें कारण तो एक फौजी मुख्य नाही हें नव्हे !

हिंदुस्थान निःशस्त्र आणि सैनिक शिक्षणांत मागासलेला देश आहे, हें जर हिंदुस्थानच्या गुलामीचें कारण नसेल तर दुसरें कारण तरी कोणतें ? या प्रश्नाचें योग्य उत्तर असें देतां येईल कीं जेव्हां हिंदुस्थानच्या कपाळीं गुलामी आली तेव्हां हिंदी लोकांच्या हातीं हत्यारें होती. त्यांच्या शौर्याबाबत कुणाला कसलाच संशय नव्हता. शस्त्रास्त्रविद्येत त्यांचें कौशल्य स्वयांसिद्ध होतें. कारण कीं विजेत्यांच्या सैन्यांत त्यांची संख्या विदेशी सैनिकोपेक्षां कितीतरी अधिक होती. ज्या मुहूर्तावर या देशांत इंग्रजांचें शुभागमन झालें त्यावेळीं हिंदी लोकसंख्या कांही नाही तरी तीस कोटी असेल. इंग्रजांनीं हत्यारांचा कायदा केला आणि कसलाहि विरोध न करतां हिंदी लोकांनीं आपलीं हत्यारें त्यांच्या स्वाधीन केलीं. जगाच्या इतिहासांत ही एक नवी आणि अभूतपूर्व अशी घटना आहे. तांस कोटी लोकांनीं लाख, दोन लाख गोऱ्या लोकांच्या स्वाधीन आपलीं हत्यारें निमूटपणें केलीं तरी कशीं ? कोणत्या भावनेने ? परंतु या प्रश्नाचें विवेचन हा प्रस्तुतचा विषय नव्हे. येथे एवढेंच दिग्दर्शित करायचें आहे कीं हिंदुस्थानच्या गुलामीचें कारण त्यांचें निःशस्त्रीकरण नव्हे. आज देखील पुष्कळ हिंदी लोकांच्या हातीं हत्यारें आहेत. पण त्यांचा प्रयोग विजेत्यांच्या बाजूनें आपल्या लोकांवरच बहुधा करण्यांत येतो.

तेव्हां असें म्हटलें पाहिजे कीं आमच्यापुढें महत्वाचा मुद्दा सैनिकतेच्या विकासाचा नसून मनोबलाच्या व संघटनशक्तीच्या विकासाचा आहे. सशस्त्र सैन्यांत देखील संघशक्ति हीच शौर्याची गंगोत्री मानली जाते. इंग्रजांत जिला 'स्पिरिट डी कोर' म्हणजे सांघिक भावना म्हणतात, तीच सैनिक शिस्तीचा मूलाधार होय. जोपर्यंत ही भावना उत्पन्न होत नाही तोंपर्यंत कोणत्याहि प्रकारची सामुदायिक शक्ति उत्पन्न होऊं शकत नाही.

आणि प्रचलित युद्धसाधनेंच वापरली आहेत. सैन्याच्या संघटनेंत आणि आयुधांत ते क्रांति करूं शकले नाहीत, म्हणून कोठे कोठे त्यांची क्रांति असफल तर कोठे अल्पसफल ठरली आहे !

गांधीजी आपल्या विशिष्ट सरणांचे एकमेव क्रांतिकारक आहेत. ते क्रान्तीच्या युद्धप्रणालींत, सैन्यांत आणि युद्धसाधनांतहि क्रांति करूं इच्छितात. इतर क्रांतिकारकांसारखेच तेहि जगांतून मोठी पोथी आणि मोठी धैली यांची प्रतिष्ठा नाहीशी करूं इच्छितात. एवढेंच नव्हे तर मोठी लाठी, आणि तांक्षण तरवारीचीहि प्रतिष्ठा नाहीशी करूं इच्छितात. समाजांत सभ्य नागरिकांची प्रतिष्ठा जोपर्यंत सैनिकांच्या तरवारीनें सुरक्षित राखली जाते, तोपर्यंत ती प्रतिष्ठा किंवा इज्जत मानवतेची नव्हे तर तरवारीची आणि लाठीचीच असते. याचेंच नांव, लष्करशाही किंवा सुसंघटित लाठी राज्य !

मी शाळेंत शिकत होतो. त्यावेळीं रोज एका सावकाराला आपल्याबरोबर हेमेशा चार लाठीबंद वागवितांना पहात असें. तेव्हा मी त्याच्या मुलाला विचारलें, 'तुझे वडील या गुंडांना घेऊनच कां बाहेर निघतात ?' तो म्हणाला, "हे माझ्या वडिलांच्या प्रतिष्ठेचे, इज्जतीचे रक्षक आहेत." मी पुनः विचारलें, "समजा, या गुंडांच्याच मनांत तुझ्या वडिलांची प्रतिष्ठा किंवा इज्जत घेण्याचें आलें तर ?" तो मुलगा शहाणा होता. त्याला कळून चुकलें. तो म्हणाला, "तुजें म्हणणें असेंच ना, कीं इज्जत खरोखरी वडिलांची नसून या गुंडांच्या लाठीची आहे ?" समाजाची सुरक्षितता जोपर्यंत थोड्याशा सशस्त्र शिपायांवर अवलंबून राहिल, तोपर्यंत मान-मरातब, इज्जत, किंमत, शस्त्रांची व काठीचीच राहिल, मानवी आत्म्याची नाही. जर तुम्हांला क्रान्तीचे अप्रदूत व्हायचें असेल तर शस्त्रांचें मूल्यहि नाहीसें करावें लागेल.

सारांश, आम्हांला स्वयंभावना, शिस्त, सामुदायिक कार्य ह्या गोष्टी हव्या आहेत. पण हिंसेला आम्हीं फाटा देऊं इच्छितों. एका उद्देशाने प्रेरित होऊन, सेनापतीच्या आज्ञेने, एकदिलाने, एकसाथ काम करण्याचा अभ्यास हेंच खरें अनुशासन आहे. या प्रकारचें अनुशासन किंवा शिस्त हिंसक किंवा अहिंसक अशा दोन्ही प्रकारच्या सैनिक संघटनांसाठीं आवश्यक आहेत. फरक एवढाच कीं हिंसक शिपाई शिस्तीचें पालन यंत्रांसारखें करतो व अहिंसक शिपाई समजून उमजून आपल्या आत्म्याच्या प्रेरणेनें शिस्त पाळतो. सशस्त्र सैन्यांत संख्येचें जें महत्त्व

आहे तें एवढ्यासाठीच. प्रत्येक शिपाई अगदी एकएकटा कांहीं मोठा शूर रहात नाही. पण सर्व मिळून एकसाथ ते मोठमोठी बिकट कामेही करून टाकतात. अहिंसक सेनेत देखील एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत संख्येचें महत्त्व आहेच. पण या सेनेचें सर्वस्व आत्मबल असल्यामुळे संख्येपेक्षां तिच्या गुणालाच अधिक महत्त्व असतें.

आणि शस्त्रधारी योद्ध्याच्याहि वीरतेचा अंतिम आधार झाला तरी ते त्याचा आत्माच असतो. धर्मयुद्धाच्या शिस्तीत राहणारा योद्धा आपल्या यशःशरीराच्या रक्षणासाठीं विजयाची व प्राणाचीहि पर्वा करीत नाही. शिखंडीच्या शरवर्षावानें विद्ध होऊन देखील महर्षी भीष्मांनी धर्मयुद्धाची शींव उल्लंघिली नाही, ती यासाठीच. पॉम्पे शहराची राख होत असतांना तो अज्ञात सैनिक केवळ आपल्या सेनापतीची वाट पहात उभा जळून भस्म झाला, तो देखील येवढ्यासाठीच. शिस्तीची परिणती एका विशिष्ट स्वभावांत आणि मनोवृत्तीत होते. एका मानसशास्त्राच्या पुस्तकांत एक दाखला दिला आहे. कोणी एक शिपाई दुधाची झारी घेऊन जात होता. एका वात्रट मुलानें उगीच खोडकरपणानें जोरानें हुकूम दिला “टेन्शन.” आपण काय करीत आहों ह्याचें भान येण्यापूर्वीच त्या शिपायानें दुधाचें भाडें फेंकून दिलें आणि अटेन्शनच्या स्थितींत तो उभा राहिला. हा विशिष्ट संवयीचा परिणाम आहे. ती अगदी स्वभावगत होऊन जाते.

अशाच प्रकारची गांधींची देखील इच्छा आहे. त्यांना असें वाटतें कीं अहिंसक सैनिकांचें शिक्षण आणि अभ्यास असाच असावा. त्याचीहि अशीच एक विशिष्ट मनोवृत्ति व स्वभाव तद्द्वारा बनावा. शारीरिक बळ कितीहि मोठें असलें तरी तें अमर्याद थोडेच असतें ? पण आत्मशक्ति मात्र अमर्याद व अमोघ असते. ज्यांना रक्त पाहून मूच्छीं येते ते अहिंसकहि नव्हत आणि कोमल मनाचे पण नव्हत. कोमलपणा म्हणजे भिन्नपणा नव्हे आणि क्रौर्य किंवा निर्घृणता म्हणजे शौर्य नव्हे. एका निःशस्त्र, हताश राष्ट्रांमध्ये आत्मविश्वास जागविण्याची गांधीजींची इच्छा आहे व एवढ्यासाठीच ते राष्ट्राला निरुपम व अगाध अशा आत्मबलाची दीक्षा देऊं इच्छितात. त्यांच्या सैनिकसंघटनेचें व अभूतपूर्व रणनीतीचें हेंच रहस्य होय !

या 'साधने' संबधी

सत्याग्रहासाठी काय तयारी करावी लागते हें जाणून घेण्याचा जे पाश्चिमात्य प्रयत्न करतात त्यांच्या आकलनाकरितां आणि मार्गदर्शनाकरितां श्री. रिचर्ड. बी. ग्रेग यांनीं ही छोटीशी पुस्तिका लिहिली आहे. 'शांततावादा' च्या ऐवजीं मी जाणूनबुजून 'सत्याग्रह' हा शब्द वापरीत आहे. कारण शांततावादांत जें येतें व खपतें तें आणि सत्याग्रहांनें ज्याचा बोध होतो तें यांत सारखेपणा नाहीं. श्री. ग्रेग हे अत्यंत तत्पर आणि पद्धतशीर काम करणारे असे आहेत. हिंदुस्थानांत व तेंहि साबरमतीच्या आश्रमांत ते जवळ जवळ वर्षभर होते. सबब, त्यांना सत्याग्रहाविषयीं अधिकृत माहिती आहे. त्यांची ही पुस्तिका अगदी योग्य वेळीं बाहेर पडत आहे, आणि हिंदुस्थानांतील सत्याग्रही मंडळींनाहि तिचा उपयोग झाल्यावाचून राहावयाचा नाहीं. पाश्चिमात्यांना समजेल व रुचेल अशा धर्तीवर त्यांनीं हें पुस्तक लिहिलें असलें तरी त्यांतील सार पाश्चिमात्य सत्याग्रही काय किंवा पोर्वात्य सत्याग्रही काय यांना एकच आहे. म्हणून या पुस्तकाची ही स्वस्त आवृत्ति हिंदुस्थानांत काढली आहे. हेतु हा कीं हिंदी वाचकांनाहि तिचा उपयोग व्हावा. पुष्कळांना त्यापासून लाभ होईल अशी आशा आहे. आपल्या येथील सत्याग्रहाच्या प्रत्यक्ष कार्यपद्धतीचें अवलोकन करून श्री. ग्रेग यांनीं या पुस्तकांतील मजकूर रचला आहे. त्यामुळें आपल्या सत्याग्रही मंडळींवर एक विशेष जबाबदारी येऊन पडली आहे. सर्व माहिती पद्धतशीर रीतीने उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने एक सारग्रंथ म्हणून हें पुस्तक कितीहि उत्कृष्ट आणि मार्गदर्शक वाटलें तरी, हिंदुस्थानांतील सत्याग्रहाचा प्रयोग जर असफल ठरला तर या पुस्तकाचा उद्देशहि विफल झाला असेंच मानावें लागेल.

सेवाग्राम }
२४-८-४१ }

मो. क. गांधी.

अहिंसेची साधना

आज कितीतरी वर्षांपासून माणसाच्या मनावर लष्करी शिस्तीची पकड बसली असून तिच्यावर त्याची श्रद्धा टिकून आहे. संयोजित हिंसेचे परिणाम अल्पकालिक, ढोबळ आणि घातकी असून देखील हिंसित जी सुव्यवस्था, जोड टक्केपणाचा आव आणि डंका दिसून येतो त्यामुळे तिच्याबद्दल जगाला खूपच वचक आहे. युद्धाचा आपल्याला कितीही उबग असो पण जेव्हां कधी न्याय व शांतता स्थापन करण्याची आपल्याला विवंचना पडते तेव्हां आपणापुढे एकच शक्ति उभी रहाते व ती म्हणजे लष्करी शिस्तीची ! या शक्तीचें रहस्य कशांत आहे ? मानवी मनांत हिंसेबद्दल जी दहशत बसली आहे तीच केवळ याच्या मुळाशी आहे कां ?

नेपोलियन म्हणत असे—“ युद्ध-तंत्रांत जे घटक विजय मिळवून देतात त्यांत शेकडा ७५ टक्के शिस्तीचा भाग असतो. ” फॉशच्या मतें “ सैन्याची सर्व मदत शिस्तीवर असते. ” ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन म्हणे—“ संवय, शिस्त किंवा वळण हें स्वभावापेक्षां दसपट बलवत्तर असतें. ” प्रसिध्द कवि आणि आयर्लंडातील शेतकी सहकारी संघाचा संस्थापक जॉर्ज रसेल (ए. इ.) याचा असा विश्वास होता कीं “ लष्करी जीवनापेक्षां नागरिक जीवनालाच अधिक उपयोगी पडूं शकणारा जीवनाचा नियम युद्धविशारदांनी शोधून काढला आणि अत्यंत यशस्वीरीतीने अमलांत आणून दाखविला. तो नियम किंवा स्वभाव म्हणजे स्वतःच्या वैयक्तिक बाबी विसरून सर्वांच्या हितासाठी आपल्या हितावर पाणी सोडण्याचें व्यक्तीला लागूं शकणारें वळण ! ज्यायोगे हें वळण दिलें जातें तें साधन म्हणजे सैनिक शिस्त ! ती अद्भुत चमत्कार घडवून आणते. या शिस्तीमुळे समष्टीच्या हितापेक्षां आत्महित कमी मानायला व्यक्ति जितक्या लवकर तयार होते तितक्या लवकर दुसऱ्या कशानेहि होऊं शकत नाहीं. * ”

* पहा—A. E. “ The National Being ”. New York, Macmillan, P. 127

लष्करी तज्ञांची ही मते जर खरी असतील तर यांतून एक गोष्ट निश्चित फलित होते. ती म्हणजे, सैन्याची शक्ति त्याच्या शस्त्रसज्जतेवर किंवा संहारक शक्तीवर अवलंबून नसून त्या सैन्याला जे वळण आणि संचालन लाभते त्यावर अधिष्ठित असते. विमाने, लडाऊ जहाजे, बंदुका, बाँबगोळे हे कांही सैन्याच्या शक्तीचे अधिष्ठान नव्हत. खरे अधिष्ठान म्हणजे सैनिकांना मिळालेले वळण व नव्या संवयी लावून घेण्याची त्यांची क्षमता !

नेपोलियनचे देखील असेच मत आहे की सैन्याची पाशवी शक्ति व नैतिक घटक यांचे परस्पर प्रमाण एकाला तीन असे पडते. प्रसिद्ध लष्करी तज्ञ युद्धतंत्री आणि लष्करी इतिहासकार कॅप्टन बी. एच. लिडेलहार्ट यांच्या मते तर हर्लरच्या युद्धतंत्रांत वरील प्रमाणाचे सापेक्ष महत्त्व एकाला सहा असे आहे.

लष्करांचे तज्ञ म्हणून नांवाजलेल्या लोकांची वर जी मते उद्धृत केली आहेत त्यावरून जगातील सर्व संघर्ष अहिंसेच्या मार्गाने दूर करू इच्छिणाऱ्यांना कांहीं आदेश टिपता येईल का ? किंवा हेंच दुसऱ्या भाषेत मांडावयाचे झाले तर असे की जनतेच्या न्याय्य आकांक्षा अहिंसेच्या मार्गानेच पूर्ण होतील व संघर्ष थांबतील असे एकादें सौम्य साधन सांपडण्याची आशा आहे का ? मोटमोठ्या संघर्षांत देखील नैतिक घटकांना अत्यंत महत्त्व असते, हे जर खरे तर आपल्यालाहि अशी शिस्त नाही का अंगीकृत करता येणार. की जी लढाईतील शिस्तीपेक्षा जास्त नैतिक आणि म्हणून जास्त उपयोगी वा भरीव राहिल ? आपल्याला अशी एक सामाजिक शक्ति नाही का उभविता येणार की जिला सैनिक शिस्तीपेक्षा व शक्तीपेक्षा जास्त भरीव असे नैतिक अधिष्ठान असेल ?

जो जे रसेलचे मत आपण वर उद्धृत केलेच आहे. अहिंसक प्रतिकाराच्या बाबतीत त्यांचे म्हणणे असे की तो नैतिक दृष्ट्या कितीहि लोभनीय असला तरी व्यावहारिक आणि मोठे प्रश्न सोडविण्याला तो कुचकामी आहे. * अहिंसक प्रतिकार अव्यावहारिक असण्याचे त्यांच्या दृष्टीने मुख्य कारण कोणते तर तो माणसांपासून

आवाक्याबाहेरील अपेक्षा करतो. सत्याग्रह कांहीं बाबतीत यशस्वी ठरला हें त्यांना कबूल आहे. तथापि त्यांचा मुद्दा असा कीं बहुजनसमाजाला इतकी उच्च ध्येयदृष्टि आणि शिस्त दीर्घकाल टिकविणें शक्य नाहीं. ती त्यांच्या शक्तीपलीकडील गोष्ट आहे. सबब हें अहिंसक प्रतिकाराचें साधन अयशस्वीच ठरणार ! हें त्यांचें मत दुसरे एक लष्करी तज्ञ-ज्यांचा उल्लेख आपण वर केला आहे ते कॅप्टन लिडेलहार्ट-उचलून धरतात.* कांहीं बाबतीतील सत्याग्रहाची अमोघता हे हार्टसाहेब देखील प्रांजळपणे कबूल करतात पण अहिंसक प्रतिकाराने एखादा दीर्घ-कालीन लढा यशस्वी करून दाखवावयाला ज्या नैतिक शिस्तीची अत्यंत गरज आहे ती नैतिक शिस्त एखादें राष्ट्र इतक्या सामूहिक रीतीनें टिकवूं शकेल कीं काय याबद्दल त्यांच्याहि मनांत किंतु आहेच !

हीं मते कमी महत्त्वाची आहेत असें नाहीं. पण माझ्या मते तीं चूक आहेत. वरील टीकाकारद्वय किंवा विचारशाले व सद्देहुंप्रेरित असे दुसरेहि कित्येक लोक मुळीं हेंच गृहीत धरून चालतात कीं सर्व जनतेला प्रभावी सभ्यतेचें वळण लावण्यासाठीं जी शिस्त हवी ती फक्त दैवी किंवा अध्यात्मिक शक्तीचें अधिराज्य असेल तरच शक्य आहे.

अहिंसक त्याचप्रमाणें लष्करी शिक्षणालाहि कवायत आणि शिस्त यांची आवश्यकता आहे आणि असले कवायतीचें आणि शिस्तीचें शिक्षण शरीरश्रमाच्या मार्फत देतां येतें हेंच यापुढील विवेचनांत स्पष्ट करण्याचा माझा हेतु आहे.

मात्र मी जो कार्यक्रम सुचविणार त्यांत एक विशिष्ट आणि निश्चित अशी आर्थिक दृष्टि अंतर्भूत असेल हें आरंभीच सांगणें इष्ट आहे. तरीहि या आर्थिक दृष्टीचा उद्देश मुख्यतः अहिंसेच्या साधनेसाठीं जें शारीरिक वळण हवें असतें तें लावण्याचा आहे. समजा, एक लष्करी अंमलदार आहे. त्याला मोटार वापरणें सोयीचें जातें कारण त्याला ती मुक्कामी लवकर पोचविते. इतकें असूनहि सैन्याच्या बाबतींत मात्र शिस्तीच्या उपयुक्तेमुळे पायीं कूच करणें त्याला पटतें. तीच गोष्ट अहिंसक साधनेची. अहिंसेचा साधक शारीरिक श्रमाची आवश्यकता याच दृष्टीनें

*पहा--B. H. Liddell Hart, "Europe in Arms" London and New York 1937 Chapt. I

मानतो. हातानें काम केलें म्हणजे मालाची उपज कमी होईल, पुरवठा तुटेल, हें त्याच्या ध्यानीं नसतें असें थोडेंच आहे ?

आतां सैनिक शिस्ताचे काय परिणाम होतात, कोणकोणते, गुण त्यामुळे अंगीं येतात हें जरा पाहूं या. एकतर त्यांच्या क्वायतीमुळे सैनिकांनष्ट आपलीं हत्यारें सहज लीलया वापरण्याचा सराव होतो. रणमैदानाची रचना कशी करावी, कोणकोणते उपाय योजावे हें त्याला कळून येतें. सततची क्वायत किंवा तत्सम इतर चळवळी यांच्या योगें जें उच्च सैनिक शिक्षण दिलें जातें त्यायोगें शिपायांत तत्काल आज्ञापालन, समयसूचकता, आत्मसन्मानाची जाणीव, स्वावलंबन आदि गुणांचा विकास होतो. सैन्याचा एक घटक होऊन राहण्यापुरती एकनिष्ठता, इमानीपणा, चिकाटी, कार्यनिग्रह हे गुण त्यांच्यांत विकास पावतात. त्यांच्यांत आत्मविश्वास येतो. त्यांच्यांतील आत्मसंयमाच्या व आत्मत्यागाच्या वृत्तींना पोषण मिळतें. शिवाय, सर्वसामान्य कार्यांसाठी जी कष्टसहिष्णुता लागते तिची तसेंच व्यक्तीच्या हितापेक्षा श्रेष्ठ अशा साध्याच्या सफलतेसाठी जें कार्यकौशल्य आणि सहयोग लागतो त्याची जोपासना होते. साध्या माणसांतहि अशी जाणीव उत्पन्न होते कीं आपण लोकांचें, त्यांच्या मालमत्तेचे व राष्ट्राचे रक्षक आहोंत. या जाणीवेने सैनिकांत उत्साह व धैर्य वाढतें.

हें सर्व अंगीं येणार असेल तर ही मोठीच कमाई मानली पाहिजे. हीच कमाई अहिंसेच्या साधकाला जर करायची असेल तर त्याने कोणतीं साधनें वापरावीं ? कोणत्या प्रकारची क्वायत त्यानें अंगीकृत करावी ?

सत्याग्रहाची मर्यादा फक्त निषेधापुरती म्हणजे अन्यायमूलक आज्ञेचें प्रतिपालन न करण्यापर्यंतच सीमित असेल तर सत्याग्रह हा हृदयपरिवर्तन करण्या-इतका यशस्वी होऊं शकत नाही हें आतां सर्वांना कळून चुकलें आहे. अहिंसा हा पुरुषार्थाचा धडाडीचा मार्ग आहे आणि ती अहिंसा विधायक कार्यांच्या द्वारे प्रगट झाली पाहिजे हें उघड आहे. केवळ तक्षणांतच नव्हे तर मनानें निरोगी क उत्साही असलेल्या प्रत्येक व्यक्तींच्या ठायीं कांहीं तरी करून दाखविण्याची, संघर्षांत साहस करण्याची हांव असते. जेव्हां राष्ट्रव्यापी लढा उभा राहतो तेव्हां तर या गोष्टीचें आपल्याला स्पष्ट प्रत्यंतर येतें. ही प्रवृत्ति कोठे तरी कार्यपर

आवाक्याबाहेरील अपेक्षा करतो. सत्याग्रह कांहीं बाबतीत यशस्वी ठरला हें त्यांना कबूल आहे. तथापि त्यांचा मुद्दा असा कीं बहुजनसमाजाला इतकी उच्च ध्येयदृष्टि आणि शिस्त दीर्घकाल टिकविणें शक्य नाही. ती त्यांच्या शक्तीपलीकडील गोष्ट आहे. सबब हें अहिंसक प्रतिकारानें साधन अयशस्वीच ठरणार ! हें त्यांचें मत दुसरे एक लष्करी तज्ञ-ज्यांचा उल्लेख आपण वर केला आहे ते कॅप्टन लिडेलहार्ट—उचलून धरतात.* कांहीं बाबतीतील सत्याग्रहाची अमोघता हे हार्टसाहेब देखील प्रांजळपणे कबूल करतात पण अहिंसक प्रतिकाराने एखादा दीर्घकालीन लढा यशस्वी करून दाखवावयाला ज्या नैतिक शिस्तीची अत्यंत गरज आहे ती नैतिक शिस्त एखादें राष्ट्र इतक्या सामूहिक रीतीनें टिकवूं शकेल कीं काय याबद्दल त्यांच्याहि मनांत किंतु आहेच !

हीं मते कमी महत्त्वाची आहेत असें नाही. पण माझ्या मते ती चुक आहेत. वरील टीकाकारद्वय किंवा विचारशाले व सद्देहतेप्रेरित असे दुसरेहि कितीक लोक मुळां हेंच गृहीत धरून चालतात कीं सर्व जनतेला प्रभावी सभ्यतेचें वळण लावण्यासाठीं जी शिस्त हवी ती फक्त दैवी किंवा अध्यात्मिक शक्तीचें अधिराज्य असेल तरच शक्य आहे.

अहिंसक त्याचप्रमाणें लष्करी शिक्षणालाहि कवायत आणि शिस्त यांची आवश्यकता आहे आणि असलें कवायतीचें आणि शिस्तीचें शिक्षण शरीरध्रमाच्या मार्फत देतां येतें हेंच यापुढील विवेचनांत स्पष्ट करण्याचा माझा हेतु आहे.

मात्र मी जो कार्यक्रम सुचविणार त्यांत एक विशिष्ट आणि निश्चित अशी आर्थिक दृष्टि अंतर्भूत असेल हें आरंभीच सांगणें इष्ट आहे. तरीहि या आर्थिक दृष्टीचा उद्देश मुख्यतः अहिंसेच्या साधनेसाठीं जें शारीरिक वळण हवें असतें तें लावण्याचा आहे. समजा, एक लष्करी अंमलदार आहे. त्याला मोटार वापरणें सोयीचें जातें कारण त्याला ती मुक्कामी लवकर पोचविते. इतकें असूनहि सैन्याच्या बाबतींत मात्र शिस्तीच्या उपयुक्ततेमुळे पायीं कूच करणें त्याला पटतें. तीच गोष्ट अहिंसक साधनेची. अहिंसेचा साधक शारीरिक ध्रमाची आवश्यकता याच दृष्टीनें

*पहा--B. H. Liddell Hart, "Europe in Arms" London and New York 1937 Chapt. I

मानतो. हातानें काम केलें म्हणजे मालाची उपज कमी होईल, पुरवठा तुटेल, हें त्याच्या ध्यानीं नसतें असें थोडेंच आहे ?

आतां सैनिक शिस्तांचे काय परिणाम होतात, कोणकोणते, गुण त्यामुळे अंगां येतात हें जरा पाहूं या. एकतर त्यांच्या कवायतीमुळे सैनिकांनष्ट आपलीं हत्यारें सहज लीलया वापरण्याचा सराव होतो. रणमैदानाची रचना कशी करावी, कोणकोणते उपाय योजावे हें त्याला कळून येतें. सततची कवायत किंवा तत्सम इतर चळवळी यांच्या योगें जें उच्च सैनिक शिक्षण दिलें जातें त्यायोगें शिपायांत तत्काल आज्ञापालन, समयसूचकता, आत्मसन्मानाची जाणीव, स्वावलंबन आदि गुणांचा विकास होतो. सैन्याचा एक घटक होऊन राहण्यापुरती एकनिष्ठता, इमानीपणा, चिकाटी, कार्यनिग्रह हे गुण त्याच्यांत विकास पावतात. त्याच्यांत आत्मविश्वास येतो. त्याच्यांतील आत्मसंयमाच्या व आत्मत्यागाच्या वृत्तींना पोषण मिळतें. शिवाय, सर्वसामान्य कार्यासाठी जी कष्टसहिष्णुता लागते तिची तसेंच व्यक्तीच्या हितापेक्षा श्रेष्ठ अशा साध्याच्या सफलतेसाठी जें कार्यकौशल्य आणि सहयोग लागतो त्याची जोपासना होते. साध्या माणसांतहि अशी जाणीव उत्पन्न होते कीं आपण 'लोकांचें', त्यांच्या मालमत्तेचे व राष्ट्राचे रक्षक आहोंत. या जाणीवेने सैनिकांत उत्साह व धैर्य वाढतें.

हें सर्व आंगां येणार असेल तर ही मोठीच कमाई मानली पाहिजे. हीच कमाई अहिंसेच्या साधकाला जर करायची असेल तर त्याने कोणती साधने वापरावी ? कोणत्या प्रकारची कवायत त्यानें अंगीकृत करावी ?

सत्याग्रहाची मर्यादा फक्त निषेधापुरती म्हणजे अन्यायमूलक आज्ञेचें प्रतिपालन न करण्यापर्यंतच सीमित असेल तर सत्याग्रह हा हृदयपरिवर्तन करण्या- इतका यशस्वी होऊ शकत नाही हें आतां सर्वांना कळून चुकलें आहे. अहिंसा हा पुरुषार्थाचा धडाडीचा मार्ग आहे आणि ती अहिंसा विधायक कार्यांच्या द्वारे प्रगट झाली पाहिजे हें उघड आहे. केवळ तरुणांतच नव्हे तर मनानें निरोगी क उत्साही असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीच्या ठायीं कांहीं तरी करून दाखविण्याची, संघर्षांत साहस करण्याची हांव असते. जेव्हां राष्ट्राव्यापी लढा उभा राहतो तेव्हां तर या गोष्टीचें आपल्याला स्पष्ट प्रत्यंतर येतें. ही प्रवृत्ति कोठेतरी कार्यपर

व्हावयाला हवी व तें कार्य बुद्धिपूर्वक घडायला हवें. ज्या उद्देशानें त्या कार्याचा उपक्रम केला तो उद्देश सफल करून दाखविण्यापुरती शक्ति त्यामुळें निर्माण झाली पाहिजे, व त्या शक्तीच्या द्वारें चिरंजीव सुव्यवस्था, सुरक्षितता, स्वतंत्रता नैतिक समानता, या सारख्या परस्पर आदर, मैत्री, आणि शांतता वाढविणाऱ्या गुणांना वाव मिळाला पाहिजे. सर्वांना झेपेल आणि अमलांत आणतां येईल अशी एखादी सर्वकष योजना (नुसतें बोलणें नव्हे.) मांडली गेल्याशिवाय पुष्कळ युद्धविरोधी लोकांना आपली अहिंसेवरील श्रद्धा टिकवितां येणें शक्य नाहीं. केवळ तत्वघोषानें तर हें काम होणेंच नाहीं. नैतिक दृष्टीनें आणि मानसशास्त्राच्या दृष्टीनेंहि असल्या एखाद्या विधायक कार्ययोजनेची गरज तीव्रतर होत आहे. ती गरज वेळींच भागविली गेली नाही तर शांततावाद हा केवळ निषेधात्मक होऊन बसेल. ऑल्बर्ट आइन्स्टीन, बर्ट्रांड रसेल, ए. ए. मिल्ले, आणि बेवर्लि निकल्स यांच्यासारख्या एकैकाळीं नाणावलेल्या शांततावादी मंडळींचा आज अहिंसेवरील जो विश्वास उडाला आहे याचेंहि कारण झालें तरी वर उल्लेखिलेल्या एखाद्या विधायक कार्यक्रमाचा आणि त्यावरील निष्ठेचा अभावच होय !

शरीरश्रम आणि मानसशास्त्र.

बहुजन समाज शरीरश्रमाच्या द्वारेंच शिकतो. केवळ भाषेच्या द्वारें दिलेलें ज्ञान उमजत नाहीं. गणितासारख्या बौद्धिक विषयालाहि हें लागू पडतें. गणित नीट समजावून घ्यावयाचें असल्यास भूमितीच्या आकृति, बीजगणिताची समीकरणें किंवा गणिताचीं उदाहरणें प्रत्यक्ष करून पहावीं लागतात. त्याविना त्या विषयाचें मर्मच आकलन होऊं शकत नाहीं. तसेंच सिद्धांतांचेंहि आहे. एकादें तत्त्व किंवा सिद्धान्त प्रत्यक्ष कृतींत उतरवून पडताळल्याशिवाय तदन्तर्गत कार्य-कारणभाव नीट उकलत नाहीं. बहुसंख्य लोकांना बाह्येंद्रिय संवेदनाच्या द्वारेंच सुखाचा व समाधानाचा प्रत्यय येतो. हेंच काय पण विचारयुक्त व भावमिश्रित अशी आपली वृत्ति देखील (Sentiment) * विशिष्ट प्रकारच्या सृजनात्मक

* Sentiment या शब्दाचा मानसशास्त्रीय अर्थ येथें अभिप्रेत आहे. तो म्हणजे—an organized arrangement of feelings and thoughts. पहा:— T. N. Whitehead "Leadership in Free Society." Cambridge; Mass; Harvard University Press, 1936.

कृतीतूनच विकसित होते, व क्रियासातत्यानें स्वभावाला वळण लागतें. आपल्या विसद्धांतांकडून काम घेतां यावें, त्यांना राबवितां यावें म्हणूनच ते कृतीने कसास लावावे लागतात. या सर्व कारणांमुळेच कोणतीहि कवायत असा, कोणतेहि अनुशासन असो, चारित्र्यशिक्षणाचें कोणतेहि साधन असो त्यांत शारीरिक श्रमांना जास्त अवसर दिला जाणें युक्त आहे. लष्करी, व्यापारी, धार्मिक किंवा वैज्ञानिक यांपैकीं कोणतेहि अनुशासन असो त्याला वरील विधान लागू पडतें.

अहिंसेच्या साधनेसाठीं क्रिया म्हणून मी हस्तव्यवसायाची, शरीरश्रमाची अनिवड करतां. त्यांतील खाली दिलेले संकेत मात्र ध्यानांत ठेवले पाहिजेत:—

(१) तो हस्तव्यवसाय अशी वस्तु उत्पन्न करणारा असावा कीं जी वस्तु समाजाला व विशेषतः गरीब बेकार जनतेला उपयोगी आणि हितावह होईल.

(२) तो व्यवसाय गरीब आणि बेकार जनतेला अंगिकारितां आला पाहिजे. त्यायोगें त्यांना आत्मसन्मानपूर्वक आपली उपजीविका करतां आली पाहिजे.

या अटी जर पाळल्या गेल्या तर अहिंसेच्या साधनेसाठीं घेतलेला हा हस्तव्यवसाय सैनिक शिस्तीपेक्षांहि जास्त नैतिक, चारित्र्य वाढविणारा आणि म्हणून शक्तिवर्धक ठरणार आहे.

असलीं कामें कोणतीं असूं शकतात यासंबंधीं पुढें चर्चा करूं. असल्या कामाचें मूल्य दोन तऱ्हांनीं मापतां येतें:—

१. समाजहित आणि बंधुभाव वाढविण्याच्या दृष्टीनें.
२. सत्याग्रहाची साधना सफल व्हावी म्हणून.

शरीरश्रमाचें हें साधन विकासक्रमाच्या दृष्टीनेंहि सत्याग्रहाच्या साधनेला अत्यंत तर्कशुद्ध करूं ठरूं शकतें, हें अनेक सबल कारणांनीं सिद्ध करतां येईल. माणूस आणि इतर प्राणी यांत हातांचेंच अंतर आहे. म्हणजे माणसांना हात आहेत व प्राण्यांना नाहींत. हातानें आपण अवजारें वापरूं शकतां. ही व्हेण आपल्याला मिळाल्यामुळेच आपण सृष्टीशीं निकट साहचर्य वाढविलें, सृष्टीवर आधिपत्य मिळविलें. याविजयाचें प्रतीक म्हणून आपल्याला हीं अवजारें दाखवितां येतात. जगांतील घडामोडींच्या मुळाशीं कार्यकारणभाव असतो याची

आपल्याला अस्पष्ट कां होईना पण जी कल्पना आली ती या अवजारांमुळेच. बाह्य सृष्टीतील कार्यकारणभाव आकलन करता करतांच आपण अतःसृष्टीची घडामोड समजू शकलो आणि त्यायोगेच मानसिक वस्तुचित्रं* उभाविण्याची शक्तीहि आपण विकसित केली. हात व डोळा यांच्या अनुबन्धाने व त्यांच्या सामायिक उपयोगाने आपल्या ठायीं आत्मप्रत्यय आला. मानवजातीच्या उत्क्रांतीत मानवी मनाला विकसन आणि उत्तेजन जर कशानें मिळालें असेल तर तें त्याच्या हातांनी आणि अवजारांनीच !x आपल्या विचारांना, भावनांना, मनोविकारांना अवजारांच्या सतत उपयोगाने अजाणतां एक निश्चित वळण मिळतें. त्यामुळे आजुवाजूच्या परिस्थितीशी मिळवून घेतांना एकप्रकारें आत्मविश्वास आणि धिंवसा वाटतो. बुद्धि आणि इन्द्रिये यांना हा जो अनुभव येतो व तो अंगवळणी पडल्यामुळे जो सामवायिक परिणाम होतो त्यायोगे श्रद्धा, आत्मविश्वास, स्वाभिमान, आत्मसन्मान व कल्पक-शक्ति हे गुण अंगी येतात व शेवटपर्यंत टिकतात.

बौद्धिक कामातच जे बहुधा मग्न असतात त्यांना हें पटायचें नाहीं. त्यांना असेहि कदाचित् वाटेल कीं हें सर्व फुगवून लिहिलें आहे; पण अनुभव घेतल्यानंतर त्यांची खात्री पटेल. याचें एक प्रत्यक्ष प्रमाण आपल्याला वेड्यांच्या इस्पितळांत मिळतें. तीव्र विषण्णतेच्या मानसिक रोगाने जे पळाडले असतात त्यांच्यासाठीं सूक्ष्म पण जलद गुणकारी मात्रा म्हणून साध्या शरीरश्रमाची योजना केली जाते. त्याचा परिणाम रोग्याच्या ठायीं आत्मविश्वास, जीवनरुचि, आशा व धैर्य वाढविण्याकडे होतो. आपल्या गरजेच्या वस्तु जर आपण आपल्या हातांनीं करून वापरल्या तर जीवनरुचि व आत्मसन्मान कसे वाढतात हें या शरीरश्रमात्मक उपचारांनीं स्पष्ट होतें.

* पहा—Jack Lindsay, "A Short History of Culture," London Gollanez 1939 p. p. 23-25.

x G. Elliot Smith यांनी लिहिलेल्या "Early Man: His Origin, Development and Culture" या पुस्तकांतील "Evolution of the mind" पहा. आवृत्ति London, Ernest Benn Ltd. 1931. पुनः Jones and Portels यांचें "The Matrix of the Mind" हें पुस्तक पहा. आवृत्ति Honolulu, Hawaii, University Press Association 1928.

प्रास्ताविक शंका

या विषयाचा उदापोह करण्यापूर्वी एका तीव्र आक्षेपाला उत्तर देणे जरूर आहे. एखादा संशयात्मा असें विचारील कीं, काय हो, अहिंसेच्या साधनेसाठी हे तुमचे शरीरभ्रम जर उपयोगी पडतात तर मग शेतकरी किंवा शहरांतील कामगार (ज्यांचाच देशांत जास्त भरणा आहे) तुमच्या उपयोगी पडतीलच. कारण ते भ्रमजीवि आहेत. त्यांच्या जीवावर करा कीं मग तुमच्या संभाव्य शत्रूविरुद्ध सत्याग्रहाची मोहीम ! तत्परता, अवधान, चापत्य, बुध्दीचें समत्व इत्यादि गुण जे एकाद्या सैनिकांत आढळतात ते या शेतकऱ्यांत व मजुरांत कां आढळूं नयेत ? आमच्या दक्षिणेकडील पहाडी लोक * आपलीं सर्व कामें स्वतःच आणि तीहि त्या तुमच्या अवजारांनीच करतात. त्यांचा निर्वाहच त्यावर आहे. पण या कारणामुळे त्यांच्या जीवनाचें वळण अहिंसक आहे असा आमचा आढळ नाही. असें कां ?

आक्षेपकांच्या या युक्तिवादाना आपण जें उत्तर देणार त्याचें तीन विभाग पडतात. पहिलें उत्तर असें कीं, सत्याग्रहाच्या मोहिमेसंबंधीच बोलावयाचें तर शेतीवरील असो किंवा कारखान्यांतील असो जे कामकरी असतात त्यांच्यांत व्यक्तिशः खरोखरीच अशी मोहीम चालविण्याची जास्त कुवत असते. कामगारांचे संप याची प्रतीति देतात. पुष्कळशा संपांचें स्वरूप बहुतांशी अहिंसकच असतें. संपफोड्यांना, पोलिसांना, संपाचें स्वरूप हिंसक दाखविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांना किंवा वर्तमानपत्रवाल्यांना जरी त्या संपांत हिंसा आणतां आली किंवा जरी ते तशी आणीत असले तरी संपाचें स्वरूप वस्तुतः अहिंसक असतें हें खरें आहे. या विधानाला ज्यांनीं प्रत्यक्ष जाऊन संपाचें स्वरूप पाहिलें आहे असे किंवा अनुभवी व प्रामाणिक बातमीदार पुष्टि देतील. जेव्हां एखादा अहिंसक असलेला पुढारी त्यांना लाभतो तेव्हां हेच कामकरी कमालीचा आत्मसंयम दाखवितात. अहिंसेचा स्वीकार करण्याची त्यांची जी ही मनोरचना असते ती माझ्या मते शरीरभ्रमामुळेच बनते. असा त्यांचा स्वभाव कां व कसा बनतो हें पुढे येईलच.

* अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांमधील हायलॅंडर्स. श्री. ग्रेग यांनीं हें पुस्तक अमेरिकन लोकांसाठी लिहिलें असल्यामुळे त्यांत संदर्भ तिकडील आले आहेत.

—संपादक.

तथापि मोठ्या प्रमाणावर दीर्घकालीन लढा अहिंसेने लढण्याची आज या कामकऱ्यांची तयारी नाही. कारण त्यांची वाजू मांडण्याचें जेव्हां काम पडतें तेव्हां मध्यम वर्गातील पुढाऱ्यांकडे ते संवर्धाने धांव घेतात आणि या पुढाऱ्यांत एकता आणि राजकारणाला लागणारें चातुर्य यांचा अभाव असतो. शिवाय पुढाऱ्यांपैकीहि फारच थोड्यांना अहिंसेचें दर्शन झालेलें असतें. पुष्कळांना तें कळलेलेंहि नसतें. आणि त्यांचा त्यावर विश्वासहि नसतो.

आतां आक्षेपाचा दुसरा भाग. त्याचें उत्तर असें. दीर्घकालीन सामूहिक अहिंसक प्रतिकारासाठी ज्या शिस्तीचा गरज असते त्या शिस्तीचें शिक्षण नुसत्या शरीरश्रमांनीं मिळत नाही. त्या शरीरश्रमामागें विशिष्ट प्रकारची भूमिका व मार्गदर्शन असावें लागतें. भागन् भाग अलग केलेल्या घड्याळाचा दृष्टांत येथें लागू पडतो. घड्याळ चालू व्हावयाला जितक्या चाकांची किंवा सिंघ्रसची आवश्यकता असते तेवढें सर्व सामान तिथें असतें; पण सर्व भाग अव्यवस्थितपणे पुंजका करून ठेवलेलें. घड्याळाकडून जर काम घ्यायचें तर ते सर्व भाग नीट जुळवायला हवेत. एका चाकाचा दुसऱ्याशीं कार्यसंबंध सांधायला हवा म्हणजे मग तें घड्याळ चालेल. तसेंच शरीरश्रमाचें आहे. अहिंसक जीवनादर्शाची सर्वांगीण जाणीव ठेवून जर तें काम केलें गेलें तर व्यक्तीसाठी देखील तें शिस्तीच्या शिक्षणाचें एक अमोघ साधन बनू शकतें आणि तेंच काम सामूहिकरीत्या मोठ्या प्रमाणावर केलें गेलें, सामाजिक किंवा राजकीय सुधारणेच्या उद्दिष्टाकरितां आखलेल्या कार्यक्रमांतील एक बुद्धिगम्य योजना म्हणून जर त्या कामाचा अवलंब केला गेला, व त्या कार्यक्रमाच्या व्याप्तीची, कार्यदिशेची संपूर्ण जाणीव ठेवली तर तेंच शरीरश्रमाचें काम सामूहिक शिस्तीचें एक रामबाण साधन ठरू शकतें.

एकादें काम, त्याची पुरी कल्पना असतांना करणें वेगळें आणि त्या कामाचा समजउमज नसतांना तें करणें वेगळें. या दोहोंत मोठा फरक आहे. एक मुलगा रेषाचित्रें चांगलीं काढतो; पण त्याला बांजगणित, भूमिति, त्रिकोणमिति यांचा गंधहि नाही. तर तो काय करील ? तो त्रिकोणमितींतील सिध्दांताच्या रेखाकृति फारतर हुबेहुब काढील; परंतु त्यायोगे त्याच्या डोक्यांत कांहीं प्रकाश पडणार नाही. पण तेंच ज्याला वरील सिध्दांतांचें आवश्यक ज्ञान आहे असा दुसरा एक

अहिंसेची साधना

मुलगा घेऊं. तो जरी तीच आकृति काढील, आपल्या हाताचा व डोळ्यांचा जरी तितकाच उपयोग करील तरी त्याचा परिणाम मात्र वेगळा दिसेल. त्याला त्या आकृतीतून अर्थ काढतां येईल. जमीन मोजण्याच्या कामी त्याच आकृतीचा किती उपयोग होतो हे कळल्याने त्याला मोठा विस्मय वाटे. या त्याच्या हुशारीने मोजणीच्या कामी त्याची नेमणूक सुद्धां होऊं शकेल आणि त्याचें आवडीचें कामच त्याला मिळालें असें होऊन त्यांत तो रमेल. पुढें, पूल, रस्ते बांधणें इ. समाजहिताच्या बांधकामांत तो आपली हुशारी दाखवूं शकेल. लहानपणीं जाणीवेनें त्याने एक आकृति पेन्सिलीने काढली काय व त्यामुळें त्याचें सर्व जीवनच बदलून त्याला एक नवेंच वळण लागतें काय ! हेंच उदाहरण आतां जनतेच्या बाबतींत लागू करतां येईल. एकादी योजना जनतेच्या मनांत पूर्णतया उसली, तिचें समग्र दर्शन जनतेला होऊं शकलें, तिचे उद्देश तिला मान्य असले तर उत्साहाच्या, जोमाच्या, आत्मीयतेच्या, समरसतेच्या केवढाल्या ऊर्मा उसळतील ! असें होतें किंवा नाहीं हें पहावयाचें असल्यास आरंभीची बालचमूंची चळवळ, आर्यलंडांतील सिनफेन चळवळ, व मध्ययुगीन युरोपांतील धर्मयुद्धें यांचा इतिहास पहावा.

या भूमिकेवरून हायलॅंडर्स म्हणजे शेतकरी व कामकरी यांच्या कामाचा विचार केला तर असें दिसेल कीं ते अंगभेहनत तर करतात पण तिच्या मुळाशीं वर वर्णन केलेला समाजसुधारणेचा निःस्वार्थी असा उद्देश नसतो. ते स्वतःपुरतें, स्वतःसाठींच काम करतात. सबब सत्याग्रहाच्या शिस्तीचें एक टिकाऊ साधन म्हणून त्याचा उपयोग होत नाहीं.

आतां उत्तराचा तिसरा भाग ! आज श्रमजीवि लोकांना सामूहिक सत्याग्रहाचें वळण नाहीं. याचें कारण एकतर ते ज्या प्रकारचीं कामें करतात त्यांचा अनुबंध धंद्याशीं किंवा व्यापाराशीं स्पर्धेच्याच मुख्य उद्देशाने साधलेला असतो. हें विधान कारखान्यांतील मजूर किंवा मध्यमवर्ग यांच्या बाबतींतच लागू पडतें असें नाहीं तर शेतकऱ्यांनाहि तितकेंच लागू होतें. स्पर्धेच्या तत्त्वावर उभारले गेलेले अवाढव्य कारखाने किंवा व्यापार आजच्या परिस्थितींत आर्थिक संघर्षाला कारण होतात आणि जिथें कोणत्याहि प्रकारचा संघर्ष असतो तिथे अहिंसेचाच मुळाव्या अभाव असतो.

हैं झालें एका आक्षेपाचें उत्तर. आणि यानंतर दुसरे कदाचित् आक्षेप घेतील व म्हणतील कीं आम्हांला हें तुमचें शरीरश्रमाचें तत्व अहिंसक साधनेसाठीं पसंत नाही. कारण नाशीवादी किंवा फार्शीवादी लोक तरुणांना ज्या रीतीनें वळण लावतात तशा प्रकारचा याहि शिस्तीला वास येतो. याला काय उत्तर देणार? येवढेंच म्हणायचें कीं अहो, प्रत्येक चांगल्या वस्तूचा चुकीच्या जीवनादशींशीं जोड घालून दुरुपयोग केला जाणें शक्य असतें. अशा आक्षेपकांना आमचें येवढेंच सांगणें आहे कीं त्यांनीं आमचें संबंध विवेचन ऐकण्यापूर्वींच आपलें स्वतःचें मत निर्णायक मानूं नये.

एखाद्या उच्च उद्देशाच्या सफलतेसाठीं लढा उभा करण्याचा निर्णय जेव्हा घेतला जातो तेव्हा कवायद, शिस्त, व्यवस्था, शस्त्रांनं यांची जुळवाजुवळ करण्यासाठीं महिनेच काय पण वर्षांहि खर्ची घालण्याची तरुण मंडळींना आवश्यकता वाटते. विधायक आणि अहिंसकरीत्या यश मिळावें म्हणून देखील वरीलसारखीच तयारी करावी लागते, व ती शरीरश्रम या साधनांच्या द्वारेच होऊं शकते. कशी ती पाहूं !

शरीरश्रम आणि सैनिक शिस्त यांचे परिणाम सारखेच !

लष्करी शिस्तीने सैनिकांत खालील गुण येतात:—

१. आज्ञाधारकता. २. स्वाभिमान. ३. स्वाश्रयीवृत्ति. ४. मनोनिग्रह.
५. संकल्पनिष्ठा. ६. परैक्यभाव. ७. सामूहिक कष्टसहिष्णुता. ८. सहकार व सुव्यवस्था यांचें महत्त्व. ९. जोम. १०. साहस. ११. बुद्धीची स्थिरता.
१२. समत्व, इ.

हेच गुण सर्वकष, बुद्धियुक्त आणि सततच्या शरीरश्रमांनी अंगी येतात, व शस्त्रांच्या तोडीचीं नैतिक साधनें शोधून काढण्याची संवय लागते. पुष्कळांना हें सगळें अत्युक्त वाटेल, आणि त्यांचा विश्वास देखील यावर बसायचा नाही. पण नीट रीतीनें पृथक्करण करून पाहिले तर वरील विधानांची सत्यता पटायला वेळ लागणार नाही. हें सर्व कसें घडतें हें उदाहरणांनीच दाखवून देऊं म्हणजे झालें !

आज्ञाधारकता.

सैनिकाला वरिष्ठ अधिकाऱ्याचे हुकूम तत्काल अमलांत आणण्याचें वळण असतें. अहिंसक लढ्यांतहि आज्ञापालनाचे प्रसंग कधीं कधीं येतात. सत्याग्रहीला आपल्या पुढाऱ्याचे हुकूम पाळावे लागतात. पण सामान्यपणें अहिंसकाला आपली सदसद्विवेकबुद्धि आणि आपले जीवनादर्श यांचेच आदेश सर्वप्रथम ऐकणें प्राप्त असतें व तेच त्यानें ऐकले पाहिजेत ! हा गुण अंगा यावा म्हणून जे शरीर-श्रम योजावे लागतील त्याच्या जोडीला विचारविनिमय व चिंतनहि मिळवावें लागेल. ध्यान किंवा चिंतनामुळें सदसद्विवेक बुद्धीचे आदेश पाळणें, ती बुद्धि जास्त परिणत, सर्वस्पर्शी, व्यापक करणें, तसेंच तिची पांच व्यवहाराला जास्त धरून राहिल असें वळण लावणें-इ. गुणांचा विकास करणें सुलभ होतें. आपले जीवनासिद्धांत अभिव्यापक, भरीव, सकस बनविण्यासहि चिंतनानें मदत होते. अहिंसक प्रतिकाराच्या ज्या सिद्धांतांनी पुढाऱ्याला काम करण्याची स्फूर्ति मिळाली ते सिद्धांत मनांत ठसले, त्याचा जनतेच्या मनावर व बुद्धीवर काय परिणाम होतो हें नीट आकलन करतां आलें तर हें आज्ञापालनाचें वळण लागायला चांगली मदत होते.

स्वाभिमान, स्वाश्रयीवृत्ति, मनोनिग्रह.

प्रथम स्वाभिमान. अहिंसक सैनिकाला शरीरश्रमाची साधना करतांना असें वाटतें कीं आपण कामसु, मेहनती आहोंत, आपल्याला देखील आपल्या हातांनीं कांहीं निर्माण करतां येतें. जी वस्तु आपण तयार केली ती चांगली ठस-ठशीत आहे, नित्योपयोगी आहे, सुंदरहि कदाचित् ठरून जाईल व या सर्वांवर ताण म्हणजे तिला वाजारभाव आहे. असा प्रत्यय येत गेला आणि ही वृत्ति पोसली गेली म्हणजे स्वाभिमान वाढतो.

स्वाश्रयीवृत्तीचेंहि असेंच आहे. शहरवासियांना, बुद्धिजीवि लोकांना, श्रमविभागामुळें परावलंबी बनलेल्यांना, तसेंच, श्रमविभागणांत आपल्या वाढ्याला जें काम आलें असेल त्यांतच गुणोत्कर्ष साधल्यामुळें इतर कामी निरुपयोगी ठरलेल्यांना या स्वाश्रयी वृत्तीची अगदी पौष्टिक औषधाइतकी गरज आहे. सध्याचे दिवस आर्थिक हलाखीचे आहेत. सर्वच राष्ट्रांतील मध्यम वर्ग दिवसेंदिवस विपन्न

स्थितीला येत आहे. आपण कोणत्यावेळीं अगदीं निष्कांचन होऊन जाऊं याचा नेम राहिला नाही. सबब आपल्या गरजेच्या वस्तू बनवून घेण्याची ही संवय आपल्याला वादळांत सांपडलेल्या नोक्रेच्या नांगराप्रमाणें उपयोगी ठरावयाची आहे. कारण तिच्यामुळें भरीव, टिकाऊ असा विशिष्ट आत्मविश्वास आणि आत्मावलंब अंगीं बाणतो. हा विश्वास केवळ दिखाऊ व दांभिक असा नसतो. त्याचें स्वरूप सखोल व स्वानंददायी असें असतें. सत्याग्रहीला तर या स्वाश्रयीवृत्तीची सैनिकापेक्षाहि जास्त गरज आहे. कारण त्याला कधीं कधीं सुदूर आघाडावर लढावें लागतें. तिथें तो एकटा एकाकी असा असतो. ना त्याला कुणाचा सहकार ना कुणाचा आधार !

वरील गुणांचा विकास झाला म्हणजे मग जबाबदारीची जाणीव होते, व जबाबदारीचीं कामें अंगावर घेण्याचीहि मनाची तयारी होऊन पुढें येण्याला पैसा मिळतो. अग्रेसर होण्याची अवश्यकता सर्वत्रच आहे. चळवळीच्या वावतीत तिचा स्वतंत्र उल्लेख केल्यानेच तिचें महत्व वाढेल असें नाही.

आपण निर्माण केलेली वस्तू सुंदर आणि कलापूर्ण व्हावयास आपले हात, डोळे, बोटें यांच्या सर्व क्रिया सुसंवादी, सहज आणि सामवाइक रीतीने घडावयास हव्यात. नियमित काम शांतपणें करीत रहाण्याची संवय असली कीं असें कार्य-कौशल्य साधतें. त्यासाठी समत्व लागतें. मनाचा, भावनांचा, शरीराचा तोल-संभाळावा लागतो. आणि त्यांतून मनाचा व शरीराचा निग्रह फलित होतो.

दिवसांतून एकाद दुसरा तास हातकाम करीत राहण्यांत कांही मंडळींना असें वाटेल, आपण मोठा त्याग करीत आहोंत. पण हा त्याग नव्हे. खरें पाहूं जातां हातकामाने स्वार्थत्यागाचा अर्थ कळतो. त्याची अवश्यकता, त्यापासूनचें फलित यांची जाणीव होते व स्वार्थत्यागाची शिकवण मिळते. केवळ एकादी गोष्ट सोडून देणें म्हणजे त्याग नव्हे. श्रेष्ठासाठी श्रेयस्, मोठ्या फायद्यासाठी छोटें हित, अधिक चांगल्यासाठी चांगलें सोडून देण्याला त्याग म्हणतात.

संकल्पनिष्ठा.

लष्करी सैनिक आपल्या कवायदीच्या मैदानावर रोज खेप मारतो. त्यामुळें त्याच्या आंगी चिकाटी येते. रोजच्या नियमित संवयीचा हा परिणाम होतो. सततच्या हातकामाने—जर तें शांतपणें करीत राहिलें तर—हाच गुण विकसित होतो. मानसशास्त्राच्या दृष्टीनेहि याची उपपत्ति लावतां येईल. आपण एकादा निश्चय किंवा संकल्प करतां त्यांत दोन गोष्टी येतात. पहिली म्हणजे आपण जी स्थूल

क्रिया करावयाचें ठरवितों तिच्याबद्दल स्पष्ट कल्पना. दुसरी, ज्या रीतीने तो संकल्प पूर्ण करण्याचें ठरतें त्या रीतीने तो पूर्ण करतांना सतत प्रेरणा मिळावी म्हणून निवडलेल्या बाह्य साधनांची व्यवस्था. * सैनिकांच्या अभ्यासक्रमांत या दोन गोष्टी असतात. व त्यांचा सैनिकांच्या संकल्पशक्तीवर इष्ट असा परिणाम होतो हें नाकबूल करतां येत नाही. ज्या रीतीने हातकामाची आपण चर्चा करणार आहोंत त्यांत देखील वर दिलेल्या दोन्ही गोष्टी आहेत. आपलें अवलोकन जास्त वाढलें कीं हातकाम करणाऱ्यांवर त्या गोष्टींचा काय परिणाम होईल याची कल्पना आपल्यास येऊं शकेल.

परैक्यभाव

जी व्यक्ति एकाद्या संघटनेचा घटक (ती संघटना राष्ट्रव्यापी असेल तर अधिकच उत्तम) होऊन स्वेच्छेनें, नेकीनें आणि बुद्धिपूर्वक शरीरश्रम पत्करते तिच्यांत सहकाऱ्याशीं आत्मभावानें वागण्याची वृत्ति येणें स्वाभाविक आहे. महिनोगणती किंबहुना वर्षानुवर्षे सहकार्य केल्यानें जेवढें स्नेहबंधन वाढतें तेवढें इतर गोष्टींनी क्वचितच वाढत असेल आणि मौज अशी कीं असलें हें सहकार्य शरीरश्रमात्मक असलें तर हा एकोपा विशेष घनिष्ठ होतो. माणसाला आपल्या स्वत्वाची जाणीव जेव्हांपासून झाली तेव्हांपासून तर त्याच्या आजच्या उत्क्रांत स्थितिपर्यंत माणसाच्या हाताचा व मनाचा आत्मप्रत्ययाशीं घनिष्ठ संबंध राहिलेला आहे. आपल्या मेंदूच्या समोरील भागांतून (म्हणजे जेथून आपण विचार करतो) निघणारे दोन तृतीयांशांपेक्षां जास्त मज्जातंतू मेंदूच्या मागच्या भागां (ज्यायोगें आपल्या कृतीवर नियंत्रण ठेवलें जातें) एकात्रित होतात. आपण अंगीकारलेल्या क्रियेला अनुकूल होईल अशा रीतीनें आपल्या स्नायूंना गति देण्याचें, त्यांना सुसंचालित ठेवण्याचें कार्य हे मज्जातंतू करतात. * मनाचे आणि शरीराचे व्यापार कृती साहचर्यानें होतात याचें हें प्रमाण आहे. शरीरश्रमात्मक सहकार्याने परस्परांतील एकोपा विशेष घनिष्ठ जो होतो तो याचमुळे !

* H. G. Wyatt 'The Psychology of Intelligence and will,' London, Kegan Paul; New York, Harcourt, Brace 1930.
A. R. Luria 'The Nature of Human Conflicts,' New York, Liveright, 1932.

* G. G. Campion and Sir G. Elliot Smith, "The Neural Basis of thought" New York, Hartcourt 1934, Brace, pp. 24, 25.

आपले सर्व प्रकारचे विचार आणि कांहीं थोड्या भावना कोणत्या ना कोणत्या संकेतांच्या किंवा प्रतीकांच्या द्वारा उद्भवतात. पुष्कळसे विचार आणि काही थोडे आवेग शब्दांच्या म्हणजे दृश्य किंवा श्राव्य संकेतांच्या द्वारा उद्भवतात. या व्यतिरिक्त स्पर्शजन्य, गंधजन्य, शब्दजन्य संकेतहि आहेतच. (स्नायूंच्या चलनाचा, स्पर्शभाव, सांध्याच्या गतीचा प्रत्यय इ. गोष्टी अनुक्रमें आल्याच) समतोल हालचाल करितांना, वास घेतांना, उष्णतेचा प्रत्यय घेतांना जो वस्तुबोध होतो, त्यांतूनहि कल्पनाचित्रांसारखी किंवा संकेतासारखी भासणारी विचारप्रेरक व भावप्रेरक साधनें निघतातच. बहुतेक माणसांना उपरोक्त प्रेरक साधनांचा कमी-जास्त उपयोग करून घेणें साधतें. पण सर्वांनाच तें जमतें असें नाहीं. सर्वांना मात्र एक किंवा दोन साधनांचा उपयोग सहज सुलभतेने करून घेतां येतो. आपल्याला जितक्या जास्त साधनांचा कौशल्यानें उपयोग करून घेतां येईल तितकें जनतेच्या चारित्र्याचें, स्वभावाचें आपलें ज्ञान अधिक; विश्वसनीय, परिपूर्ण, विविध, संस्कारक्षम असें होईल व तितकें इतरांशीं आपल्याला व्यापक, धनिष्ठ, भरीव असें ऐक्य साधतां येईल. ज्यांना आपले भाव स्पष्ट करतां येत नाहींत आणि ज्यांचें शालेय शिक्षण व्यापक झालेलें नाहीं त्यांचें विचारसंकेत व भाव-संकेत हे स्पर्शज्ञान, रसज्ञान, स्नायूंचें चलन, यांवरच अधिष्ठित असतात. शरीर-श्रमानें स्नायू, सांधे, स्पर्शेंद्रिय यांना समान चालना मिळते. म्हणून शरीरश्रम पत्करणाऱ्यांना सहजच परस्परांचा निकट परिचय होतो, जो परिचय शरीरश्रमाच्या अभावीं होऊं शकत नाहीं.

अवजारांच्या साह्यानें माणूस वस्तूला आकार देऊं शकला. हा आकार देण्यासाठीं मनासमोर कल्पनाचित्रें उभविण्याची जी शक्ति मानवाच्या ठायीं विकास पावला तिचा उपयोग अंशतः बोलण्याच्या क्रियेचा विकास करण्याकडे झाला असावा. अवजारें आणि भाषा यांच्यायोगें माणसामाणसांत सामाजिक ऐक्य-भाव वाढला. मन आणि श्रमकौशल्य यांचा संबंध असा उत्क्रांतिसिद्ध आहे. सबब एकाद्या सामुदायिक सत्याग्रहासारख्या सर्वसमभाव साधणाऱ्या कोणत्याहि महान चळवळीचा जर आपल्याला श्रीगणेश करावयाचा झाला तर चळवळीचें साहचर्य शारीरिक परिश्रमाशीच जोडणें समजसपणाचें ठरणार आहे. कारण या अनुबन्धानें उद्दिष्ट चळवळीला भरभक्कम मूलाधार मिळेल.

अहिंसेची साधना

शिवाय स्पर्शाची जाणीव जरी सूक्ष्मतया हातालाच होत असली तरी तिचा परस्परसहानुभावांशी अत्यंत निकट संबंध असतो. * सहानुभाव स्पर्शाच्या द्वारेच प्रगट होतो. जिच्याविषयी आपल्या मनांत सौहार्द वसत असते अशा व्यक्तीवद्दल किंवा ज्या विषयी अनुकंपा वाटते अशा माणसाबद्दल आपली संवेदना प्रगट करावयाची झाल्यास आपण अगदी सहजतेने स्पर्शाचा अवलंब करतो; अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे मानवैक्याची प्रतिष्ठापना करण्यासाठी जी चळवळ आपण करू तिचे प्रगटीकरण वऱ्याच अंशी स्पर्शाच्याच द्वारे व्हावे लागेल, म्हणजे त्या चळवळीत हाताचा हिस्सा जास्त असेल.

अवजारांचा उपयोग करू लागल्यापासूनच माणसाला आपल्या कामांत शरीरविपणा व सार्थकता आणतां आली यांत संदेह नाही. सामूहिक काम करतांना त्याला सहकार्याची गरज भासली व त्या गरजेनें समाज निर्माण केला. अर्थात् असल्या सहकारामुळे कामकरी एक दुसऱ्याच्या चळवळी जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतांल हें ओघानेच आलें. एकाच उद्देशासाठी खपणाऱ्या समाजाचा एक घटक या नात्यानें ते एक दुसऱ्याची कदर जरूर करतील, कार्याचें मोल ओळखतील. अशा समाजांत शेतकऱ्यांचा तसेंच शहरांत काम करणाऱ्या श्रमजीवी लोकांचाहि समावेश असणार त्यामुळे खेड्यांतील व शहरांतील कामगारांत सहभाव वाढेल.

आपल्याला आपलें काम जनतेसाठी व जनतेला घेऊनच करावयास हवें. केवळ पैसे पुरवून हें काम थोडेंच पुरें होणार आहे ! शरीरश्रमांनीं जें साधतें तें द्रव्यानें मुळींच साधत नाहीं. मजूर, बेकार, मध्यमवर्गीय, बुद्धिजीवि, श्रीमंत इत्यादि समाजांतील सर्व प्रकारच्या लोकांना एकाच प्रकारच्या शरीरश्रमात्मक कार्यांत जर सहभागी होतां आलें तर सहानुभावाचा प्रत्यय तर येईलच पण त्या शिवाय तें कार्य 'सहवीर्य करवावहै' सारख्या लोकसत्तेचें एक प्रतीक होऊन बसेल आणि वर्गावर्गांत ज्या सध्यां चरा पडलेल्या आहेत त्या सांधायलाहि मदत होईल.

* पहा, Nathaniel Shaler, "The Neighbour" Boston, Houghton, Mifflin 1904.

"The Individual" New York, D. Appleton & Co., 1900 ch. VI.

R. B Gregg "Training for Peace" Philadelphia J. B. Lippincott Co., 1937.

जनता आणि नेता यांच्यांत जास्त सहभाव वाढेल. हें करणें प्रत्येकाच्या हातचें आहे. प्रत्येकाला तें जमूं शकतें, आणि म्हणूनच भिन्नभिन्न लोकच काय पण जमात आणि राष्ट्रहि त्यायोगें संघटित होऊं शकतें.

ऐक्यभावाचें पोषण व्हावें म्हणून आणखीहि एक उपाय करतां येईल. पांऊ पासून बारापर्यंत माणसांच्या छोट्या तुकड्या कराव्यात आणि रोज त्या माणसांनीं उत्पादक शरीरश्रम करावे. हाताने काम चालल असतांनाच अहिंसक कार्यक्रमाची चर्चा करतां येते व सहभावाला त्यायोगें मदत होते. *

हें लिहितांना मी असें मात्र सुचवूं इच्छित नाहीं कीं अशा कामासाठीं स्वावलंबी आश्रम किंवा संघ बनवावे आणि त्यांनीं स्वतंत्र रीतीने आपली वसाहत करून जीवनाचा एक वेगळाच अहिंसक नमुना घडवावा. कांहीं थोड्या लोकांना तसें करणें कदाचित् श्रेयस्करहि ठरेल आणि अशांच्या मार्गांत मोडता घालायचा माझा उद्देश पण नाहीं. तथापि येवढें मात्र नक्की कीं हा रस्ता वाटतो तितका सुगम नाहीं. सर्वस्व पणास लावणें हें फार थोड्यांना साधतें. असेच लोक गेले तर या मार्गें जाऊं शकतील. शिवाय त्यांचें जाणें कितपत हिताचें ठरेल याचाहि संशय आहे. कारण असें, कीं पूर्णपणें स्वावलंबी अशी वसाहत स्थापण्याला निरनिराळ्या पेशांत कुशल असलेलीं तेवीस कुटुंबें हवीं आणि शंभराच्यावर माणसें पोसूं शकेल. इतकी शेतजमीन हवी. हें जमिनीचें त्रांगडें सोपें नाहीं. चांगलें खर्चाचें आहे. दुसरें असल्या पद्धतीनें रहावयाचें म्हणजे आपण आपल्या दैनंदिन जीवनांतून निघून एका वेगळ्याच जीवनांत प्रवेश करणें होय. तसें झाले म्हणजे आपल्या रोजच्या संवयीपैकी बऱ्याचशा संवयी आपल्याला एकदम बदलाव्या लागतील. तसें करणें अगत्य असलें तरी अतिकठिण आहे. या सर्व कारणांमुळे अहिंसेवर विश्वास असणाऱ्या मंडळींनी सामान्य जनतेतच राहून अहिंसेसाठी वातावरण तयार करणें

* मोठमोठ्या उद्योगकेद्रांतूनहि छोट्या छोट्या तुकड्या करून काम चालूं असतांना संभाषणाला प्रोत्साहन दिल्यास व्यक्तिगत, औद्योगिक, तसेंच नागरिक दृष्ट्याहि किती फायदे होतात याचें मनोरंजक स्पर्शीकरण व पुरावा हवा असल्यास:-
T. N. Whitehead "Leadership in a free Society," Elton Mayo "The Human Problem of an Industrial Civilization" New York, Macmillan 1933. पहा.

श्रेयस् व्हावयाचें आहे. येवढ्याशा विरजणानें कितीतरी दूध विरजतें. अहिंसक-मंडळींना हेंच विरजणाचें काम जनसमुदायांत राहून करतां येईल. व्यक्तिशः कसांधिक रीतीनें केलेल्या परिश्रमांनीं त्यांच्या या प्रयत्नांना अधिक जोम, सुसुत्रता, आणि सार्थकता येईल. ही सार्थकता अंशतः 'अर्थेनसह' देखील असेल. या कार्याच्या अंगीकारानें समाजावर जो परिणाम होईल व जें कार्य साधेल तें स्वतंत्र आश्रमनिष्ठ वसाहती स्थापन करून मिळालेल्या यशापेक्षां जास्तच राहिल असें मला वाटतें. कसेंहि असो. दोन्ही मार्ग उपयोगी आहेत हें खरें !

वर वर्णन केलेल्या नैतिक घटकांची वाढ झाल्यावर सांधिक श्रम करीत असतांना सुखाचा आणि मनःपूर्वक समाधानाचा प्रत्यय येईल हें सांगायलाच हवें. असें नाहीं. असल स्वतः निवडलेलें काम स्वतःची किंमत पटवून देतें. इतकें समाधान मिळवून देणाऱ्या त्या कामाबद्दल व ज्या संघाचा एक घटक होऊन तें काम केलें जातें त्या संघाबद्दल आपल्या मनांत प्रामाणिकतेची, इमानदारपणाची वृत्ति वाढते. हें समाधान लाभत गेलें आणि रोजरोजच्या कामाने असल्या संवयीं अंगी उतरत गेल्या तर कार्यस्थिरता येते. व्यक्तीची आणि संघाची आण व वाण वाढते. चिरस्थायी प्रतिष्ठा व चारित्र्य वाढतें !

उत्पादक शरीरश्रमाच्या द्वारा ज्या वस्तु निर्माण होतात त्याच्यामुळें वरलिगुण एकप्रकारें साकार, सगुण रूप घेतात. पुनरावृत्तीनें त्या गुणाचें सम्यक् दर्शन होतें. जसजसा या निर्मिलेल्या वस्तूंचा उपयोग वाढेल व त्यांचा जसजसा प्रचार होईल तसतसा सम्यक्दर्शनाचा हा उमाळा जोराचा, परिणामकारक, उत्साहवर्धक असा असेल.

सामूहिक कष्टसहिष्णुता, सहकार व सुव्यवस्था यांचें महत्त्व.

ज्यांच्याशीं मिळून मिसळून आपण हे शरीरश्रम करतो त्यांच्या उपयोगिता पडण्याची, त्यांच्या हालअपेष्टांत सहभागी होण्याची आपल्या मनाला शिकवण मिळते. यालाच आपण सामूहिक कष्टसहिष्णुता असें नांव दिलें आहे.

सांधिक काम करण्यानें त्या कार्याच्या दृश्यादृश्य आविष्काराची जी प्रचीति येते ती आपल्यामध्ये सुव्यवस्थेची, आटोपाची जाणीव निर्माण करते आणि समान कार्यांत, उद्देशांत सहकार करण्याची भावना प्रेरित करते. सहकार्यानें

परस्परविश्वास आणि भरंवसा वाढतो. सहोद्देशाने सहकार्य करीत असतां आपण एकमेकांवर कसें अवलंबून आहोंत हें मनावर बिंबते आणि त्यायोगें परस्पर-विश्वासाची भावना जोरानें फोंफावते. आपण कुणाच्या तरी उपयोगी पडत आहोंत, चैतन्यशील परिणामकारक व महत्वाची अशी एक सुव्यवस्था निर्माण करण्यांत आपल्याहि हात आहे या सततच्या लागणीनें एकप्रकारचें निस्सीम समाधान मनांत सतत खेळत राहतेंसें वाटते. आनंदलहरीनीं आपलें मन पुलकित होतें. सर्वत्र सुख शांति असावी, सर्व गोष्टी आदर्शरीतीने घडाव्यात, सर्वांशीं मित्रभाव वाढावा, लोकांवर आपला हक्क असावा व आपण देखील लोकांच्या उपयोगी पडावें असल्या शुभ, सखोल, आणि जोमदार आकांक्षा आपणापैकीं प्रत्येकाच्या मनांत असतात. या आकांक्षांना सगुणरूप यावें म्हणून मानवजात सततची झटते. पुष्कळांना सैनिक होण्यांत, नाविक होण्यांत किंवा रेल्वेची नोकरी करण्यांत जें जबर आकर्षण वाटते त्याचें कारण झालें तरी वरील आकांक्षा हेंच होय. प्रत्येक माणसाच्या मनांत सुव्यवस्थेची जी सहजवृत्ति असते तीच समाजधारणेला कारण आहे. समाजवृत्तीचें मोठें बल तेंच! या कारणानें, एक परिणामकारक समाज-व्यवस्था आपल्याला निर्माण करावयाची आहे, तसें करण्याकरितां आपल्याला सेवा करावयाची आहे, आपण सेवा करूं, खूप सेवा करूं अशी जी एक जबरदस्त जाणीव शरीरश्रमाच्या द्वारें एका भरीव सन्निधानाचा घटक म्हणून निर्माण होते तिचें राष्ट्र-भावी स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने फार मोल आहे.

समाजरक्षण.

हाताने तयार केलेल्या वस्तूंची निर्मिती आणि त्यांचा वापर यांचा संबंध जमातीवर सर्वेकष परिणाम होतो. विशेषतः शेतकऱ्यांच्या जीवनावर, शहरांतील बेकारांवर, आणि मध्यमवर्गीय जनतेवर असा परिणाम किती होतो याची कल्पना जे असल्या उत्पादनांत सहभागी होतात त्यांना येईल व त्यांची खात्रीहि पडेल. पहिल्याच परिणाम तर असा होईल कीं गरीब व सुखवस्तु, बेकार व कामकार, शहरी व गांवकरी, बहुजनसमाज व बुद्धिजीवि लोक तसेंच निरनिराळ्या जमाती त्यांच्यात सध्या ज्या राजकीय व सामाजिक खाड्या निर्माण झाल्या आहेत त्या जीवनाने भरतील. श्रमजीवि लोकांत अशी भावना पसरेल कीं आपण समाजाची

संपत्ति निर्माण करणारे आहेत, नवीन समाजरचना घडविण्यांत आपला सहभाग असल्यामुळे आपल्याच भाईबंधांच्या पुनरुत्थानास कारण होणार आहेत, येवढेच काय पण आगामी कालांत आपलें म्हणून मानलेल्यांच्या मनोरथांना अवसर देणारें जें राष्ट्रमंदिर तयार होईल त्याची वीट न वीट आपल्याकडून उभविली जाणार आहे व त्या मंदिराचे संरक्षकहि आपणच आहेत ! छोट्या छोट्या प्रयत्नांचा आणि वस्तुच्या उत्पादनांचा जो सामयिक परिणाम होतो त्याला नदीची उपमा शोभेल. थेंबाथेंबांनी धारा बनतात, आकाशांतून सरीवर सर्री कोसळतात व नदीचे पाणी वाहूं लागतें. मानवी जीवनांतीलच दाखला घ्यायचा झाला तर रयत पैसा पैसा करून कराच्या रूपानें मध्यवर्ति तिजोरींत भरते व त्यावर सर्व राष्ट्रांचे नियंत्रक व्यवहार चालतात.

कामाचा उत्साह-जोम.

शरीरश्रम आणि तद्वारा मिळालेले अनुभव यांनी व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक काम करण्याला कसा हुरूप वाढूं शकतो याची आतां आपल्याला कल्पना करतां येते. माणूस आशेंचें सर्व कांहीं करतो. त्याचें अवघें जीवनच आशेवर उभविलें असतें. आशेच्या मानससरोवरांतून उत्साहाच्या सिंधुगंगा निघणारच ! या आशेच्या जोडीला परस्परश्रद्धा, संख्याबलानें येणारा जोम, स्नेहांत रूपांतरित होणारा परस्पर सद्भाव हे जर मिळाले तर अधिकस्य अधिक फलम् ! एका नव्या संनिधानांत आपण स्वेच्छेने भागीदारी केली आहे या जाणीवेचें वर जें विवेचन केलें आहे त्यांतूनहि आपल्याला कार्यस्फूर्ति मिळते व जोम वाढतो. तो टिकतोहि. सर्व मंडळी मिळून काम करतात ही बाबहि कभी उत्साहप्रद नाहीं. प्रत्येक व्यक्तीचें स्थान स्वतंत्र असून तिचे समाजाच्या बाबतींत निश्चित असें महत्वाचें कर्तव्य आहे ही भावना एकदा नीट बाणली गेली तर फार व्यापक अशा आनंदाचा आणि समाधानाचा वाढता प्रत्यय येत जातो. त्यायोगे जनतेंत कितीतरी उत्साह खेळत रहातो.

प्राणिशास्त्राने जे नवेनवे शोध लावले त्यांत असें आढळून आलें कीं सर्व जीवजंतूंत (अत्यंत साधी जीवन-प्रक्रिया असणाऱ्या बिनाहाडाच्या, पेशीरहित जीवांपासून तो तहत गुंतागुंतीचें जीवन असणाऱ्या मानवापर्यंत) जीवनकलहांत

तग धरण्याची जी शक्ति असते तिचा प्रकर्ष अनेकांच्या एकत्र संघशक्तीत जितक्या पटीने प्रत्ययास येतो तितका तो प्रत्येकाच्या विभिन्न स्फुटशक्तीत येत नाही. * उदाहरणच ध्यायचें तर जीवाणूचें घेतां येईल. प्रतिकूल परिस्थितींत टिकाव धरण्याची शक्ति एका जीवांत जितकी असेल त्याच्या दोनशें पटीने जास्त शक्ति तीस जीवाणुं एकत्र असले तर आढळेल !

शरीरश्रम करून वस्तु निर्माण करणारे व त्या वस्तु वापरणारे आपापल्या ठिकाणीं एक एकटे राहून जी शक्ति आणि प्रतिष्ठा मिळवूं शकतील त्यापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त संघशक्ति व प्रतिष्ठा जर उत्पादक आणि वापरणारे एकत्र झाले तर निर्माण होणार आहे. संख्येत जसजशी वाढ होईल तसतसें या शक्तीचें आणि गतीचें प्रमाण वाढेल. ती वाढ एक दोन तीन अशी अंकगणिताच्या प्रमाणाने न होतां, दोन चार आठ अशा भूमितीच्या प्रमाणाने होईल, हें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. [एक माणूस जर दोन शेर अन्न खातो तर पंधरा माणसें तीस शेर अन्न खातील हें झालें गणिताचें प्रमाण. एक माणूस जर दोन मण वजन उचलतो तर पंधरा माणसें $१५ \times २ = ३०$ शेर वजन उचलतील असें गणिताने म्हणतां येईल. तें तसें नसतें. पण तीं माणसें भूमितीच्या प्रमाणाने म्हणजे $१५ \times २ = ४५०$ शेर वजन उचलतील. गणिताच्या आणि भूमितीच्या प्रमाणांत हा फरक आहे.—अनु.]

साहस.

आतां आपल्याला असें सिद्ध करावयाचें आहे कीं श्रमिक समूहाचा घटक म्हणून शरीरश्रम करीत राहिल्यानें धृति बांधली जाते. सकृद्दर्शनीं हें विधान कदाचित् हास्यास्पद वाटे. शरीर-श्रमासारख्या साध्या आणि निरुपद्रवी चळवळीने धैर्य तें कसें वाढणार ?

धैर्य हा अविभाज्य स्वरूपाचा गुण नाही. त्याचे पुष्कळ पैलू आहेत. संमिश्र घटकांचा तो एक प्रभावी समवाय आहे. अनेक पैलुंपैकी धृतीचा एक पैलू असा कीं आत्मेतर कोणत्या तरी वस्तुशीं संपूर्ण तन्मयता पावल्यानें धैर्याचा परिपोष होतो. याचें उदाहरण म्हणून मांजर आणि तिचीं पल यांचें दतां येईल. आपल्या

* पहा—W. C. Allee, "The Social life of Animals" New York, W. Norton Co., 1939

पिलांचें रक्षण करण्यासाठीं मांजर आपल्यापेक्षां कितीतरी पटीनें मोठ्या असलेल्या कुत्र्यावर तुटून पडते. त्याला पळवून लावते. अपत्यप्रमासुळें तिला आपला व आपल्या प्राणाच्या भीतीचा विसर पडतो. असली तन्मयता व निष्ठा विकसित होण्यास जें आकर्षण आणि प्रेरणा लागते ती शरीरश्रमानें देखील लाभू शकते.

धैर्याचा दुसरा पैलू असा कीं आपण सर्वे एक आहोंत, आपल्या बरोबर आपले सहकारी असून सर्वसाधारण परिश्रमांत त्यांची आपल्याला मदत आहे, याची जाणीव मनांत वसत असली म्हणजे मोठा धिवसा वाटतो. जितके सहकारी जास्त तितकीच हिंमत, दिलासाहि जास्त वाटतो. इतर परिस्थिति मात्र अनुकूल व्हावी. श्रमिकांचें जर एक व्यापक संघटन तयार झालें तर त्यांत समाविष्ट होणाऱ्या प्रत्येकाला मोठा धीर वाटणें स्वाभाविक आहे. राष्ट्रांतील बहुसंख्य जनतेने जर शरीरश्रम पत्करले, निष्ठेनें अनुष्ठिले, तर केवढा मोठा ऐक्यमाव निर्माण होईल !

कामाचा जोम असला म्हणजेहि धैर्य वाढतें. हातकामाच्या योजनेप्रमाणें श्रम करीत राहिल्यानें शारीरिक व मानसिक जोम वाढतो व तेवढ्या प्रमाणांत धैर्य देखील वाढतें.

सुरक्षिततेची आशा, व जाणीव, प्रगतिपर जीवनादर्शांशीं कायावाचामनें करून झालेलें सामरस्य, या सर्वे गोष्टी धैर्य वाढविणाऱ्या आहेत. शरीरश्रमानें त्या प्राप्त होतात व म्हणून धैर्य गुणाचाहि त्यायोगें परिपोष होतो.

शरीरश्रम करतांना मन शांत ठेवावें लागतें, सतत तेंच काम करीत राहिल्यानें स्थिरता वाढते, अनुभव येतो आणि या दोन्ही गोष्टी योग्यवेळीं उपयोगी पडतात. हे धैर्याचेच घटक होत. कारण यांत मनःशांति ठेवण्याचा अभ्यास जडतो. शिवाय आपण बाह्य शक्तींवर नियंत्रण करूं शकतो ही जाणीव ज्यायोगें आपल्यांत येईल ती गोष्ट धैर्यगुणाला पोषक ठरेल. उदाहरणार्थ, आपल्या अंगां वैद्यकीय कौशल्य असेल तर साथीच्या रोगांतहि आपण घाबरत नाही. राष्ट्रांतील प्रत्येक व्यक्तींत उद्योगनैपुण्य असलें तर व्यक्ति किंवा राष्ट्र यांच्यावर कोसळलेल्या आर्थिक विपत्तींचें संकट जाणवत नाही. आपण ज्यासंबंधीं विवेचन करीत आहोंत अशा हस्तव्यवसायाचा राष्ट्रभर जर व्याप वाढला तर बेकारी, दैन्य, फूट, औदासिन्य, निराशा यासारख्या गंभीर स्वरूपाच्या सामाजिक आणि राजकीय विपत्तींचें निवारण करण्यासाठीं त्याचा उपयोग होईल.

हस्तव्यवसाय व तज्जन्य वस्तूंचा उपयोग या दोन गोष्टींमुळे साधें राहणें अंगवळणीं पडतें. त्यामुळे आपल्या मागचा व्याप कमी होतो. व्याप नसल म्हणजे आर्थिक विवंचना रहात नाही. आज ज्या काही विवंचना आपल्या मागें लागल्या आहेत त्यांत आर्थिकच जास्त आहेत. या पैशांच्या काकऱ्या ज्या गोष्टीने कमी होतील व आपल्यांत आर्थिक स्वाश्रय वाढेल ती गोष्ट आपलें धैर्य वाढवीलच.

आणखी, हाताने वस्तु वनवितांना आणि तिचा उपयोग करतांना आपल्या विचारांत व कृतींत ज्या मानाने सुसंगति येते त्या मानानें आपल्या कामना व अंतरीचे संघर्ष कमी होऊन चित्ताचें समत्व वाढतें व म्हणून धिंवसाहि येतो. शारीरिक साहसापेक्षां मनोधैर्याच्या बाबतींत तर हें विशेषच लागू पडतें. असल्या मनोधैर्याची पुढाऱ्यांना फार गरज आहे, सबब त्यांच्या बाबतींत तर हातकाम जास्तच अगत्य आहे.

एकादें काम निस्सीम मनोभावाने करित असतांना त्यांत जी आस्था व जें प्रेम आपण ओततो त्यामुळेहि धैर्याचा परिपोष होतो. प्रेम, मग तें कोणत्याहि स्वरूपांत असो, आपल्या मनांत धैर्य निर्माण करतें. खरें पाहूं जातां भीतीच विरुद्ध गुण धैर्य हा नसून प्रेम हा आहे. अभयांत प्रेम आणि ऐक्य दोन्हीहि असतात. हा समोर उभा आहे तो आपला प्रतिपक्षी आहे व तो ज्या भूमिकेवर असेल त्याच नैतिक भूमिकेवरून आपल्याला त्याच्याशीं सामना करावयाचा आहे इतपतच काय तो विचार धैर्यवान माणूस करतो. पण प्रेमाचें तसें नाही. प्रेमाला उभयपक्षांत एकताच दिसते. प्रेमाची भूमिका उच्च असते. परभाव, शत्रुभाव तिथवर पोचतच नाहीत. म्हणून ज्यायोगें प्रेम किंवा प्रेमाचा व्यवहारबंधु परस्पर-सद्भाव वाढीला लागेल ती गोष्ट धैर्याला पोषक होईलच !

परस्परसद्भावाच्या या विकासाला आर्थिक परिभाषेंत उद्योगाचें मूलधन म्हणतां येईल. ज्या राष्ट्राने हा गुण वाढविला नाही त्याला या मूलधनावर व्यापार करतां येत नाही. याच्या उलट ज्या राष्ट्राने हा पारस्परिक सद्भाव भक्कम पायावर उभारलेला आहे तें राष्ट्र राजकीय, सामाजिक व आर्थिक बाबतींत साहस करूं शकतें. अशा राष्ट्राला नैतिक उदारताच काय पण राजकीय आणि आर्थिक उदारता दाखविणेंहि जड जात नाही.

* 'साहसे श्रीः प्रतिवसति' या उक्तीकडे लक्ष देऊन साहस हा शब्द आर्थिक परिभाषेंत वापरला आहे.—अनु.

बुद्धीची स्थिरता व समत्व.

शरीरश्रम करीत असतांना न कंटाळातां एकसारखें काम करीत राहण्याचा जो सराव आपल्याला होतो त्याचीहि धैर्य वाढविणाऱ्या आणखी एका घटकांत गणना करतां येते. शरीरश्रमाचा अनुभव असणाऱ्यांना या गोष्टीचा प्रत्यय आलेला आहे. आपले विचार व भावना यांच्या अंतःसमन्वयावर व सर्वव्यापी ऐक्याच्या प्रयत्नावर बुद्धीचें समत्व आणि मनोबल अवलंबून आहेत. हा अंतःसमन्वयाचा विषय सत्याग्रही शिस्तीच्या अन्यतर अवस्थेंत येत असला तरी मनाचा समतोलपणा व चरित्रबल हें कांहींसं माणसाच्या कार्यशक्तीच्या केंद्रीकरणावर, तिच्या योग्य उपयोगावर आणि दिग्दर्शनावर अवलंबून आहे.

प्रत्येक व्यक्ति म्हणजे कार्यशक्तीचें केंद्र आहे. ती शक्ति शारीरिक, बौद्धिक, नैतिक, आध्यात्मिक, मानसिक अशा अनेक द्वारांनीं प्रकट होते. आपल्या प्रत्येकाच्या आयुष्यांत अनेकदां चुथड्याचे, चवर्चिर्धाचे, अपमानित जीवन जगण्याचे, आत्मनिर्भत्सनेचे प्रसंग येऊन जातात. ते कां येतात ? एक तर असें कीं आपल्या आकांक्षा, आशा, योजना, अर्धवट सिद्धीस गेलेल्या कृति यांच्यामागे असलेल्या कार्यशक्तीचा कोंडमारा झालेला असतो. अशी कुचंबणा झाली कीं त्याची प्रतिक्रिया होते. उबग वाढतो. असेंच चालत राहिलें तर उबगाचें पर्यवसान कडवटपणांत, विद्वेषांत होतें. ही उबगाची लाट कधीं कधीं सहजपणेंच निराळ्या वृत्तींतून प्रकट होते. एकाद्या घड्याळाचा लांब सिंग्र जसा वेटोळ्यांनीं लहानशा यंत्रांत जखडलेला असतो तशा या क्रोधाच्या ऊर्मि आपल्या अंतरांत दबलेल्या असतात. बाळपणीं आणि मोठेपणींहि जे कांहीं अन्यमनस्कतेचे किंवा भर्त्सनेचे प्रसंग आपल्यावर बेतले ते आपण विसरून जातो पण त्या क्रोधाच्यामुळें उत्पन्न झालेल्या कार्यशक्तीच्या ऊर्मि मनाच्या बाटलींत बंद केलेल्या असतात. कधीं एकादें लहानसेंच निमित्त होतें, बंदुकीच्या चापावर हात पडतो आणि एकदम धडाडधूम होऊन त्या तुंबलेल्या क्रोधोर्मि बाहेर पडतात. त्या कधीं व केव्हां बाहेर पडतील याचा नेम नसतो. *

* E. M. F. Durbin and J. Bowlby. "Personal Aggressiveness and War," London, Kegan Paul. New York, Columbia University Press, 1939.

मनांत दबलेल्या या ऊर्मीना लढाईमध्ये पैस मिळतो. त्यांचा उपशम झाल्याने मन हलकें होऊन समाधान वाढते. पुष्कळ लोकांना लढाई कां वरी वाटते याचें कांहींसें हेहि कारण असुं शकेल. आपण असें पाहतां कीं सतत दबविलेले, राबविलेले लोक युद्धाच्या वेळीं फार क्रूरपणें वागतात. ज्यांची समाजबंधनें फार कडक आणि जाचक असतात असे लोक देखील फार निर्घृण होतात. ही क्रूरता आणि तुरळक होणारे आपसांतील दंगे, संघर्ष यांचें मूळहि कांहींसें वरील प्रक्रियेत सांपडतें. *

सामूहिक, विधायक व शांततामय अशा वाटेनें बाहेर पडावयास या ऊर्मीना जितका अवसर मिळेल तितका त्यांच्या उद्रेकाला आळा बसेल. कधी कधी आपल्या मनांत नव्यानेंच एकादा विचका उत्पन्न होतो. तथापि असल्या प्रसंगविशेषी येणाऱ्या क्रोधाला आटोक्यांत ठेवण्यापुरता संयम आपल्यामध्ये सामान्यतः असतोच. परंतु ज्या क्रोधाच्या गांठी फार दिवसांपासुन आपल्या अंतर्मनांत घर करून बसलेल्या असतात त्यांच्यावर ताबा ठेवणें, त्यांच्या उद्रेकाला आळा घालणें आपल्याला फार जड जातें. त्यासंबंधी खबरदार राहून काळजी घेणेंहि कठीण. कारण त्यांची आपल्याला जागती जाणीव मुळींच नसते. अशा या उर्मीना बाहेर वाट द्यावयाला विधायक योजनेची गरज आहे व ती विचारपूर्वक आंखलेली योजना शिस्तीचा एक भाग म्हणून समजणें अवश्य आहे. या क्रोधाच्या गांठी मनांतून निघाल्यावर क्रियाशक्तीला मनाचें व बुद्धीचें समत्व वाढवावयाला अवसर मिळेल. कार्यशक्तीचा कोंडमारा करणारी सामाजिक, आर्थिक, राजकीय कारणें उद्भवतात त्यांचें निराकरण होण्यास जी योजना केली जाते तिचें स्वरूप आणि आपण सुचविलेल्या शरीरश्रमाचें व त्याच्या संयोजनाचें स्वरूप सारखेंच असतें. मन आणि हात, शारीरिक कृति आणि भावना यांचा संबंध घनिष्ठ आणि उत्क्रांतिसिद्ध आहे. या संबंदाला शरीरश्रमाची जोड मिळाली कीं वर वर्णन केलेली क्रोधोर्मीना अवसर देण्याची—उन्नयनाची—क्रिया जास्त सफल आणि परिणामकारक होते.

शिपायांत भ्याडपणा असणें आणि सत्याग्रहीमध्ये क्रोध असणें हें परिणामाच्या दृष्टीनें सारखेंच असतें. शिपाई भितो व पळतो. त्यामुळें लष्करी शिस्त

* Edgar Snow, "The Battle for Asia" New York, Random House, 1941.

मोडली जाते. सत्याग्रही रागावतो आणि हिंसा करतो. त्यामुळे अहिंसक शिस्त मोडली जाते. सबब ज्या गोष्टींमुळे रागाची सामान्य प्रवृत्ति कमी होत जाईल ती गोष्ट सत्याग्रहाचा लढा सफल करावयाला मदत करील.

१९१४-१८ च्या महायुद्धानंतर पुष्कळ ब्रिटिश सोजीर रिकामे झाले. त्यांना काम मिळेना. फलतः त्यांच्या मनांत सर्वच आधुनिक संस्कृतीविषयी व राज्यशासकांविषयी विद्वेष उत्पन्न झाला. अखेर त्यांना पोटोपुरता धंदा मिळावा या उद्देशाने ज्या योजना आंखल्या गेल्या त्यान्वये अशा असंतुष्ट लोकांपैकी काहींना शेती व जनावरांसाठी थोडीशी जमीन देण्यांत आली. ते लोक अंगमेहनत करू लागले. मोकळ्या हवेत खणणे उपसणे, करावे लागल्यामुळे परिणाम असा झाला की आपण स्वतः काहीं तरी करू शकतो व अंशतः स्वावलंबी होऊ शकतो ही जाणीव त्यांच्यांत उत्पन्न झाली. हलके हलके त्यांच्या मनांतील विद्वेषाच्या, क्रोधाच्या गांठी सैल झाल्या. दाह शांत झाला. मनांतील पराभूत, अपमानाची भावना मंदावली. आत्मसमान वाढला. न्यूनगंडाची भावना निमाली, व त्यांच्या मनाला पुनः एकदा गेलेली शांति लाभली. ज्या ज्या लोकांना जुलूम जबरदस्तीमुळे निधून जाऊन पॅलस्टाईनचा आश्रय करावा लागला, त्यांचेहि असेच झाले. त्यांना देखील असेच शेतीवर खपावे लागत होतें.

मन निवळण्याचा वर जो उपाय सांगितला आहे तो विधायक शरीरश्रमाच्या वावरीत लागू पडतो. साध्या साध्या अवजारांचा उपयोग करून शरीरश्रम केल्याने माणसाच्या स्वभावावर व कार्यशक्तीवर अत्यंत नाजूक व अदृश्य असा परिणाम कसा होतो हे पूर्वी सांगितलेच आहे. आतां सांगावयाचे तें हे की एकाद्या शरीरश्रमाच्या योजनेत जर मनःपूर्वक भाग घेतला गेला तर मनाचे व बुद्धीचे समत्व वाढविण्याकडे त्याचा फार उपयोग होईल. हेंच काय पण एकादी सुधारणा करण्यासाठी किंवा बंधविमोचनासाठी जर वेळप्रसंगी लढा लढावा लागला तर त्यांत संपूर्ण अहिंसा टिकविणेहि बऱ्याच अंशी शक्य होईल.

शस्त्रतुल्य अहिंसक नैतिक साधनांचा सराव.

लष्करी शिक्षणाच्या कार्यक्रमांत होईल तेवढे प्रत्यक्ष लढाईसारखेच वातावरण तयार केले जाते व त्या वातावरणांत शस्त्रांचा सराव व संवय कशी वाढवावी

याचें शिक्षण दिलें जातें. अहिंसेच्या शरीर-श्रमात्मक शिस्तीलाहि कांही अंशीं हेंच लागू आहे. हिंसक आणि अहिंसक यांच्यांत किंवा हिंसक व हिंसक यांच्यांत लढा सुरू झाला असतां लढाईचा मुख्य उद्देश प्रतिपक्षाच्या आशा, आकांक्षा व जीवितमूल्यें बदलविण्याचा असतो. हेतू हा कीं उभयपक्षांत पूर्वीपेक्षा जास्त टिकाऊ व चांगला असा संबंध घटावा. अशा प्रसंगीं अहिंसक पक्षाचें आय कर्तव्य हें कीं त्यानें प्रतिपक्षाच्या मनांत आपल्यासंबंधीं आदर उत्पन्न केला पाहिजे. हा आदर आपल्यांतील एकजूट, खेळमेळ, निश्चयदृढता, शौर्य, सहनशीलता, इत्यादि गुणांमुळे निर्माण होतो. या आदरभावाबरोबरच विश्वास आणि अनुकूल भावहि त्यानें निर्माण केले पाहिजेत. आपण जे उपाय सुचवूं ते अव्यवहार्य नाहींत येवढेंच काय पण त्यांची अंमलबजावणी करून दाखविण्याची धमकाहि आपल्यांत आहे अशी प्रतिपक्षियांची खात्री करून घ्यायला हवी. आपल्या शक्तीचा, आपल्या सूचनांच्या व्यवहार्यतेचा, आपल्या चिकाटीचा प्रत्यय त्यांना आपल्या उद्योग-धंद्यांतून, आपल्या आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांतून, आपल्या चारित्र्यांतून मिळाला पाहिजे. समाजव्यापक किंवा राष्ट्रव्यापक हातकामाची योजना प्रत्यक्ष अंमलांत आणून दाखविल्यास प्रतिपक्षाचें मन अनुकूल करणाऱ्या वरील गोष्टीपैकीं कांहींचा तरी परिपोष झालेला दाखवून देतां येईल.

या दृष्टीनें पाहिल्यास सत्याग्रहीं हिंसक शस्त्रांऐवजीं जीं अहिंसक नैतिक साधनें वापरावयाचीं त्यापैकीं कांहींच्या अभ्यासासाठीं हातकामाची योजना उपयोगी पडण्यासारखी आहे.

लष्करी शिस्तींत आणि सत्याग्रहाच्या साधनेंत आणखी एक साम्य आहे. सैन्यांतील प्रत्येक विभागांत त्या विभागापुरतें जें कौशल्य सैनिकाला मिळवावयाचें असतें किंवा ज्या शस्त्राचा सराव करावयाचा असतो त्यांना अनुलक्षून शारीरिक वळण लावण्यासाठीं कवायदीची योजना केलेली असते. प्रत्येक विभागांतील असल्या कवायदीचें स्वरूप वेगवेगळें असतें. पायदळांना जी कवायद शिकविली जाईल ती घोडदळांच्या कामीं येणार नाहीं किंवा घोडदळांची विमानदलांच्या उपयोगी पडणार नाहीं. तथापि या खास कवायदींतदेखील एक सर्व सामान्य गोष्ट आढळते. व ती म्हणजे 'एक कतार' " आगे वढो " अशा सारखी रांगारांगानीं कूच करण्याची पद्धति. अहिंसेच्या साधकांनाहि या पद्धतीचा अवलंब करतां येईल. आवश्यक

कवायद म्हणून कांहींनीं “ सेरेसॉल आंतरराष्ट्रीय सेवादला ”च्या सभासदा-सारखें फावडेकाम अंगीकारावें, कांहींनीं गांवसफाई तर कांहींनीं हिंवापनाशक सेवेचें कार्य हातीं घ्यावें. पण शक्यतोवर सर्वांनीं असेच कार्य पत्करावें कीं जें सर्व-सामान्य असेल. ज्या एका विशिष्ट बाबीच्या शिस्तीला आपण सराईत होऊं इच्छितों ती शिस्त आणि तज्जन्य ऐक्य हें सत्याग्रहीमध्ये सैनिकापेक्षांहि जास्त परिपूर्ण व निर्लेप असलें पाहिजे हें विसरून चालणार नाही. जगांतून सुसंघटित हिंसेचें उच्चाटन करण्यासाठीं जो संगर करावा लागणार आहे तो मानवजातीनें यापूर्वी कधींहि केला नाहीं इतका दुर्धर व प्रचंड व्हावयाचा आहे आणि म्हणून त्या-साठीं करावी लागणारी साधनाहि निरपवाद व निर्दोष असणें अत्यावश्यक आहे.

सत्याग्रहीला आवश्यक असणारे आणखी कांहीं गुण.

आपल्या कार्यसाफल्यसाठीं सत्याग्रहीला स्वतःच्या ठायीं वर उल्लेखिलेले लष्करी सैनिकाचे गुणच नुसते वाढवून भागावयाचें नाही. सत्याग्रहाच्या लढ्यासाठीं आणखी इतर गुणांची त्याला गरज आहे. त्याच्यांत सहिष्णुता, शांतता, नम्रता, सत्यप्रियता, इ. गुणांची आणखी वाढ व्हायला हवी. माणूस स्वभावतः भला आहे, म्हणून सौजन्यक्षम आहे, ही सत्याग्रहीची निष्ठा असायला पाहिजे. आणि सर्वांत महत्वाचें म्हणजे सत्याग्रहीची अहिंसेवर अढळ श्रद्धा असली पाहिजे. तिच्या शक्तीची त्याला जाणीव हवी आणि तिच्या सामर्थ्याबद्दल मनीं तादृशहि किंतु नको.

नम्रता आणि तितिक्षा.

नम्रतेची संवय शरीरश्रमांनीं वाढवितां येईल. खरा कामगार स्वतःला विसरून आपल्या कामांत इमानेंइतवारें राबतो. नम्रतेचें हें एक महत्वाचें लक्षण आहे. त्याचा परिणाम संसर्गानें नम्रतेच्या इतर लक्षणांवरहि होतो. हातकाम करणारे सर्व कामगार योग्यतेच्या दृष्टीनें सारखेच असतात. एकादा कामकरी दुसऱ्यापेक्षां जास्त काम करूं शकेल हें खरें पण तें कुठवर ? त्याच्या एकट्याच्या शक्तीची तर त्याला मर्यादा आहे ना ? सबब एकाद्याला आपल्या हुशारीचा गर्व झालाच तरी तो आटोक्याबाहेर जाईल इतका नसतो. कारण संबंध राष्ट्राच्या उत्पादनाच्या तुलनेनें एका व्यक्तीचें उत्पादन इतकें कमी असतें कीं त्यामुळें फुशार-कीला वावच मिळत नाही. म्हणून नैतिक दृष्टीचाच परिपोष होतो.

आतां येथें असें विचारण्यांत येईल कीं काय हो, यांत नवीन असें काय आहे ? एकादा माणूस यंत्राच्या साह्यानें जेवढी पैदास करूं शकेल तिचें प्रमाणहि राष्ट्राच्या एकंदर उत्पादनाच्या मानानें अत्यंत कमीच असेल आणि मशीन चालविणाऱ्या दोन माणसांतहि कामाच्या दृष्टीनें फार फरक राहणार नाही. हें खरें आहे व त्यामुळेच हें विधान आपल्या हातकामाच्या वाबतींत केलेल्या विधानाला खोडूं शकत नाही. आजच्या कामगारांची वृत्ति अहिंसकच असते. प्रसंगी त्यांनीं डोळ्यांत भरण्याजोगी अहिंसा पाळली असून नम्रताहि कशी दाखविली आहे याचें विवेचन पूर्वी येऊन गेलेंच आहे.

आधुनिक काळांत मानवजातीला अभिमानास्पद जर कांहीं वाटत असेल तर तीं यंत्रें आणि यंत्रनैपुण्य ! यांत आपण विज्ञानाचा समावेश करतां नये. कारण विज्ञानाच्या पद्धतीची माहिती फारच थोड्यांना व तीहि ज्यांनी चांगलें उच्च शिक्षण घेतलें असतें अशांनाच असते. तेच विज्ञानाचा उपयोग करूं जाणतात. आपला मतलब परिणामापुरता असतो. मशीन आणि यंत्रनैपुण्य यांची गोष्ट वेगळी आहे. आपल्यापैकीं पुष्कळांना त्याबद्दल वरीच माहिती असते आणि त्यांचा उपयोगहि आपण करूं जाणतो. या जाणीवेनें स्वतःला 'ग' ची वाधा न होऊं देणारे फार थोडे. आपण इतर वर्णियांपेक्षां श्रेष्ठ आहोंत असें जें श्वेतवर्णियांना वाटतें त्याच्या मुळांशीं पुष्कळांशीं हा यंत्रमूलक अभिमानच असतो. यंत्रें आणि यंत्रकला रावविणाऱ्या इतर वर्णियांच्या मागेहि ही अभिमानाची रास लागते. आपल्यांत येणाऱ्या दुरभिमानाला यंत्रें कारणीभूत होत असतील तर थोड्याच प्रमाणावर कां होईना पण लहान लहान क्षेत्रांत जाणून बुजून यंत्राच्या ऐवजीं आपण हातकामाला वाव दिला तर नम्रता वाढविण्याला थोडेंच कां होईना पण खरें खरें उत्तेजन मिळेल. हें यंत्रनियंत्रण यंत्रद्वेषानें प्रेरित होऊन किंवा सोंबळेपणानें न करितां, आपण स्वतःची आणि यंत्राची मर्यादा जाणतो, दुवत ओळखतो येवढ्याच भावनेनें करावयाचें ! यंत्रद्वेषाला बळी पडून तसें केलें जाऊं नये.

सत्यप्रियता.

अवजारे व बाह्य औद्योगिक साधनें यांच्या साह्यानें सतत काम करीत असतांना माणसांत सरळ वृत्ति, वस्तुस्थितिसंबंधी कदर, मोकळेपणा, प्रामाणिकपणा, कळकळ, निर्माण होते. हीं सर्व सत्यप्रियतेचीं अंगें आहेत. निदान अचूकपणा

हे तर सत्यप्रियतेचे अंग आहेच ! कुशलपूर्वक करावयाच्या हातकामाने डोळ्यांना आणि हातांना अचूकपणाची संवय लागते. कामाचा जसजसा सराव होत जाईल आणि केवळ बुद्धीच्या द्वारेच नव्हे तर पंचेंद्रिये, मनोभाव, संकल्प आणि दीर्घकालीन शारीरिक सहयोगाच्या द्वारेहि त्या कामाचे राष्ट्रीय उपयुक्ततेच्या दृष्टीने जितके व्यापक रहस्य मनावर ठसेल तितके सत्याचे संगूढ, समग्र, राष्ट्रव्यापी स्वरूप, त्याचे वैशिष्ट्य, त्यांतील अडचणी, यांचा वाढता प्रत्यय येत राहील.

मानवतेवरील श्रद्धा.

जेव्हां आपण इतरांरोबर शरीरश्रम करतो तेव्हां इतरांचे नैतिक गुण आपल्याला कळून येतात. त्यामुळे आपण आपल्या सहकाऱ्याची दिवसेंदिवस जास्त कदर करू लागतो. मानवी भलेपणावर आपली श्रद्धा वाढत जाते. ज्यांचा मानवाच्या भलेपणावर, संस्कारक्षमतेवर मुळांच विश्वास नसतो असे मानवद्रोही शरीरश्रम करणाऱ्यांमध्ये सहसा सांपडत नाहीत. शरीरश्रमात्मक चळवळ आपल्या हितकर परिणामांनी मानवतेवरील श्रद्धेचे स्वरूप जास्त व्यापक, विस्तृत, सकस आणि चिरस्थायी करील.

या दृष्टीने विचार केला तर अहिंसेचा राष्ट्रव्यापी प्रचार करायला शिस्तीचे एक अत्यंत प्रभावी साधन म्हणून हातकामाची योजना कार्मी येऊ शकते. मानवजातीच्या इतिहासाकडे पाहिले तर असे आढळून येते की माणसाला आपल्या आजूबाजूच्या परिस्थितीवर व भौतिक वस्तूंवर विजय मिळविण्यांतच आनंद वाटत आला आहे. जेव्हां जेव्हां त्याला तसे करावयाला अवसर मिळाला नाही तेव्हां तेव्हां त्याच्या ह्या प्रभावी कार्यपर, सहजवृत्ति निराळ्याच मार्गांनी अभिव्यक्त होऊन माणूस आपल्या बांधवांवर प्रभुत्व मिळविण्याचा प्रयत्न करू लागला. या वृत्तीची फळे कधी ना कधी सर्वदूर कडूच यावयाची. स्वामित्वाची इच्छा करणाऱ्या ह्या प्रभावी वृत्ति हातकामाच्या द्वारे व्यक्त झाल्या तर माणूस अधिक सहजरीतीने म्हणजे माणुसकीने वागू शकतो. आणि त्याच्या इतर मानवबांधवांनाहि सामान्यतः समाधान लाभू शकते. अर्थात् हा एकमेव नियामक उपाय नसला तरी अनेकांपैकी एक महत्वाचा उपाय समजावयाला हरकत नाही. हातकामाने कार्यशक्तीचे विवेकपूर्वक उन्नयन करता येते.

शिवाय हातकामाची ही शिस्त लष्करी कवायदीसारखी स्वयंस्फूर्तीने एकाद्वे

काम करण्याची वृत्ति चिणून टाकीत नाही, किंवा तिला केंद्रीय सन्निधानाचेंहि स्वरूप येत नाही. व्यक्तीची व राष्ट्राची अहिंसक भूमिका तयार करायला सुयोग्य अशा शिस्तीचें तें एक साधन आहे.

अशा कामाचें जें फलित असतें त्याला केवळ अहिंसेचीच साधना न म्हणतां व्यक्ति, समाज व राष्ट्र यांचें चारित्र्य घडविण्याचें साधन म्हणून संबोधणेंच योग्य ठरेल. शिक्षणतज्ञांचें व सर्व राष्ट्रापुढान्यांचें याच कारणास्तव याकडे लक्ष वेधलें गेलें पाहिजे.

तृप्ति.

सामान्य जनता कोणतीहि नवी गोष्ट स्वीकारायला सहसा धजत नाही. एकादी योजना जनतेत सर्वत्र प्रसृत व्हावी व दीर्घकालपर्यंत तिचा अंमल चालावा असें वाटत असेल तर तिच्याद्वारे खरें खरें व तेंहि तत्काल समाधान लाभलें पाहिजे. येवढेंच नव्हे तर पुढच्या फायद्यासाठीहि बुद्धीस पटेल असा अवसर त्यांत असला पाहिजे. पुष्कळांच्या बाबतींत तर या संतोषाचें स्वरूप इंद्रियगम्य व शारीरिकहि असायला हवें.

हातकामाचें साधन या अटी पूर्ण करूं शकतें. आपल्या दर्शेंद्रियांपैकीं X सहा इंद्रियांना हातकामानें चालना आणि सराव मिळतो. हीं सहा इंद्रियें म्हणजे दृष्टि, स्पर्श, श्रवण, (अवजारांच्या संनादानें आणि कामासंबंधी बोलण्यानें) तोल, स्नायूंच्या चालनेनें होणारी जाणीव, हातपाय, सांधे वगैरेच्या हालचालीनीं होणारी जाणीव हीं होत. याचा अर्थ असा कीं हातकामानें इंद्रियांना पुरेशी संवेदना मिळते. राहिलेल्या चार इंद्रियांचीं कामेंहि चालूं असतातच; तीं बंद तर नसतात.

यंत्राच्याद्वारे केलेल्या कामापेक्षा हातकामांत उपक्रम, निर्मिती, पुरेपूर सहकार, नाविन्य, स्वतंत्रता, इ. गुणांच्या विकासाला जास्त अवसर मिळतो. काम करीत

X आपल्याकडे साधारणतः पांच ज्ञानेंद्रियें आणि पांच कर्मेंद्रियें यांचा स्ल्लेख केला जातो. युरोपांतील नव्या शरीरविज्ञानाप्रमाणें जुन्या पंचज्ञानेंद्रियां-शिवाय, ज्यांच्या योगें आपण आपला तोल संभाळू शकतो, सांध्यांना चालना देऊं शकतो, इ. सर्व वेगळीं इंद्रियें मानलीं गेलीं आहेत. याशिवाय स्पर्शज्ञानांत थंडी, उष्णता, दमटपणा यांचें ज्ञान वेगवेगळ्या ज्ञानतंतूंच्या द्वारे होतें. त्यामुळें त्यांना त्यांनीं तीन स्वतंत्र इंद्रियें मानलीं आहेत. ज्ञानेंद्रियें आणि कर्मेंद्रियें ते देखील मानतात.

—अनुवादक.

असतांना परस्पर परिचय, दिलजमाई जास्त होऊं शकते. हातकामानें जी आत्मसंमानाची भावना निर्माण होते तिच्याद्वारे माणसाची महत्त्वाची आंतरिक इच्छा पूर्ण होऊन त्याला संतोष मिळतो. प्रतिष्ठेच्या बाबतींत हेंच लागू पडतें. हातकामाला प्रतिष्ठा कां असते याचीं कारणें आतां आपल्याला समजूं शकतील. पोटासाठीं हातकाम करणारे किंवा स्वेच्छेनें हातकाम पत्करणारे यांच्या प्रत्ययाला ही गोष्ट जेव्हा चांगल्या रीतीनें येईल तेव्हा समाजांत पडलेले खंदक भरून येतील. या आशेंत भविष्यकाळीं मिळणाऱ्या तृप्तीचें बीज आहे.

ज्या मानानें हातकामाचें व्यापक रहस्य प्रगट होईल त्या मानानें त्या कामापासून बौद्धिक, मानसिक, सौंदर्यविषयक, नैतिक तृप्ति मिळत जाईल. ही तृप्ति तत्काळ मिळणारी, सखोल अशी आहे. शिवाय वेगवेगळ्या लहान लहान कामांतून जेव्हां मोठें काम साध्य होतें तेव्हां त्या कामाचें मोल व त्यामुळें मिळणाऱ्या भविष्यकालीन संतोषाची आशा दृढ होते. या मूल्याचें स्वरूप कांही अंशी आर्थिक, अंशतः सौंदर्यविषयक, कांहीं सामाजिक तसेंच राजकीय देखील असू शकेल.

अहिंसेच्या साधनेसाठीं हातकामाचा उपयोग करायला मानसशास्त्राच्या दृष्टीनें आणखी एक कारण असें कीं उत्तेजन आणि तत्पूर्ति, प्रेरणा आणि प्रत्यंतर यासंबंधी मनाचा जो नियम आहे तो हातकामामध्यें पाळला जातो. थोड्या थोड्या पण योग्य उत्तेजनांनीं (जर त्या सतत मिळत राहिल्या तर) जीवन समृद्ध होतें. जीवनाचा असा सिद्धांतच आहे. शरीरघटकांचा विकास करण्याच्या बाबतींतच केवळ नव्हे तर मनाच्या, भावनेच्या, सौंदर्यतृप्तीच्या तसेंच नैतिक दृष्टीच्या बाबतींत देखील हा सिद्धांत लागू होतो. वर सांगितलेल्या रीतींनीं रोज हातकामाची जर संवय लावली तर वरील सिद्धांतांत अंतर्गत असलेली प्रेरणा किंवा उत्तेजना मिळून जीवन-समृद्धीवर अचूक परिणाम होतो.

थेंबा थेंबानें तळें सांचतें. सेविंग बँक किंवा करवसुलीच्या मोठमोठ्या रकमा पै पै मिळून कशा जमा होतात यांची कल्पना आजच्या युगांतील लोकांना चटकन येऊं शकते. अनेकविध लहान लहान कृतींचा पायरीपायरीनें असणेंच मानसशास्त्रीय आणि नैतिक परिणाम होत राहतो.

मनावरील ताण कमी होणें.

अहिंसक शिस्तीचें साधन म्हणून हातकामाचा पुरस्कार करीत असतांना त्यावर घेतलेल्या आक्षेपाचा उल्लेख मागे आलाच आहे. तो आक्षेप असा कीं

सत्याग्रहाला नैतिक भूमिका अत्यंत उच्च प्रकारची लागते. सामान्य बहुजनसमाजाला असले नैतिकबल दीर्घकालपर्यंत टिकविणे अशक्य असते. मानवसमाज नेहमी इतक्या उच्च पातळीवर राहणे शक्य नाही. आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनांत या आक्षेपाचे बरेच निरसन केले गेले आहे.

दुसऱ्याहि दृष्टीने हा प्रश्न उत्तराला घेता येईल. हातकामाचे स्वरूप अनेक दृष्टींनी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. हातकाम चटकन मनाला आकर्षक वाटत नाही कारण ते रोज, सतत, चिकाटीने करावे लागते. असे जरी असले तरी त्यांत एकसुत्रीपणा आणि संवादात्त्व असते. त्याला धिमेपणा लागतो. त्यामुळे अडचणींतून मार्ग काढीत टिकून राहण्याची संवय जडते. त्यायोगे सांत्वना मिळते. सत्याग्रहाचा लढा उघडपणे लढत असतांना मनावर जो नैतिक व अध्यात्मिक ताण पडतो त्याचा परिहार हातकामाने पुष्कळच होतो. काम करून ज्या वस्तु निर्माण होतात त्या नित्योपयोगी असतात. कधी कधी सुंदरहि असतात. त्यामुळे आंतरिक मेळ आणि प्रेरणा मिळत राहते.

गरुडाने आकाशांत सुदूर उड्डाण साधल्यावर पंखांना आराम द्यावयासाठी जमिनीवर उतरून ताजे तवाने व्हावे तसेच सत्याग्रहीने देखील लढून लढून आलेल्या मनाचा नैतिक शीण नाहीसा करण्यासाठी कलात्मक आणि परिहारक अशा हातकामांत मन घालावे. त्यामुळे ताण सहन करण्याची शक्ति वाढते. झीजहि भरून निघते. मनाला विसावा मिळतो. हे व्यक्ति आणि समाज दोघांच्याहि वावर्तीत सारखेच लागू पडते.

साधनेसाठी हातकामाचे प्रकार.

अहिंसक शिस्ताचे साधन म्हणून ज्या शरीरश्रमाची योजना करावयाची त्याचे स्वरूप कसे असावे याचे उल्लेखन झालेच आहे. त्याचा सारांश असा की ते काम समूहाच्या आणि विशेषतः गरीब जनतेच्या उपयोगाचे असले पाहिजे. दुसरे, त्या कामाने त्यांना स्वावलंबन आणि प्रतिष्ठा साधतां आली पाहिजे. अशा तऱ्हेची हातकामे पुष्कळच आहेत. त्यापैकी बरीच कामे खालील संस्थांनी अंगीकृतहि केली आहेत:-

१ 'अमेरिकन फ्रेंड्स सर्विस कमिटी,' या समितीने आपल्या परिश्रमालयांत प्रयोग केले आहेत.

२ ' ब्रिटिश ॲण्ड अमेरिकन क्वेकर्स रिलीफ ॲंड रिकन्स्ट्रक्शन वर्क,' या संस्थेने गेल्या महायुद्धांत आणि युद्ध संपल्यावरहि कामें केलीं आहेत. त्या नंतर स्पेनमध्ये आणि युरोपांतील इतर भागांतहि त्यांनीं काम केलें आहे.

३ " पेरी सेरेसाल्स सर्विस इंटरनेशनल." यांनीं आपली कक्षा खालील कामें उचलण्यापर्यंत वाढविली आहे:—(अ) अन्नाच्या तुटवड्यामुळें निःसत्व बनलेल्या ध्रिया व मुलें यांना अन्न पुरविणें. (हिं) गरीबांना कपडे पुरविणें. (से) दवाखाने चालविणें. (ची) बालोद्यान आणि क्रीडांगणें यांचें संचालन. (सा) घरे बांधणें, सुधारणें, चुन्याची डागडुजी करणें, (ध) रस्ते, पाटबंधारे बांधणें. (ना) झाडे लावणें. (ले) शेतीचीं कामें करणें. (ख) फळफळावळ, भाज्या यांची सांठवण करण्याचे उद्योग करणें. (क) खेळांचीं मैदाने, पोहण्याचे तलाव बांधणें. (रि.) भूकंप, पूर इत्यादिकांपासून झालेलें नुकसान, तोडफोड दुरुस्त करणें. (वी.) दलदलीचें पाणी काढून लावणें. (त्रे) विहिरी खोदणें. (ग.) नळ व गटारें यासाठीं नाल्या खोदणें इ.

याशिवाय खाली दिलेल्या कामाचाहि समावेश वरील कामांत केला आहे.

१. फर्निचर बनविणें. २. वेताचें काम. ३. कशीदा काढणें. ४. विणणें.
५. घोंगड्या तयार करणें. ६. दवाखान्यांत उपयोगी पडणाऱ्या वस्तु बनविणें इ.

शिस्तीचें उत्कृष्ट व अमोघ असें एकमेव साधन.

हीं सर्व कामें चांगलीं आणि इष्ट हेतु साध्य करणारी आहेत. पण मला अशा एकाच हातकामाची निवड करावयाची आहे जें सर्व हेतु साध्य करूं शकेल. हातकामाच्या वावतींत जे महत्वाचे मुद्दे आतापर्यंत मांडण्यांत आले ते कमी अधिक प्रमाणांत वर उल्लेखिलेल्या सर्व कामांना लागू पडतात. पण जें शिस्तीच्या दृष्टीनें नमुनेदार व प्रभावी ठरूनहि सर्वसुकर असेल असें जर एकच एक काम सांपडूं शकलें तर मोठेंच कार्य साधेल !

या कामाच्या योगें समाजाचें ऐक्य साधण्याचा उद्देश समोर ठेवावयाचा असल्यास त्याचें स्वरूप असें असावें कीं जें गरिबांना, साधनांची फारशी अनुकूलता नसतांहि करतां येईल; समाजांतील बहुसंख्य वर्गांची फार दिवसांपासूनची गरज ज्यायोगें पूर्ण होईल व ज्यांच्या गरजा जास्त आहेत अशा वर्गांचीहि सोय

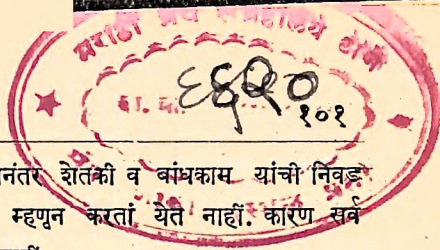
होईल. याशिवाय, जी गरज भागविली जाईल ती अन्न, वस्त्र, घरदार यांसारख्या जीवनातील प्राथमिक गरजांपैकी असावी. त्या कामाचें फल किंवा त्यापासूनची तृप्ति ही तत्काल मिळावी, मिळत रहावी. तें सर्वांना जमण्यासारखें असावें. असें असलें तरच तें काम नित्याचें व टिकाऊ होऊं शकेल व बहुसंख्य समाजावर त्याची छाप पडूं शकेल.

आजच्या युद्धाची तऱ्हा अशी आहे कीं त्यांत सैनिकांना जितक्या यातना सोसाव्या लागतात तितक्याच स्त्रियांना, मुलांना व वृद्धांना सोसाव्या लागतात. अहिंसक प्रतिकाराच्या लढ्यांत दमदार नवयुवक जसे भाग घेऊं शकतात तसा व तितकाच महत्वाचा सक्रिय भाग स्त्रिया व मुलें यांना घेतां येतो, येवढेंच काय पण अहिंसक प्रतिकारांत पुरुषांपेक्षां स्त्रियांचेंच कार्य अधिक प्रभावी ठरतें. सबब शिस्तीसाठीं जें हातकाम आपण निवडूं पहातो त्यांत स्त्रियांनाहि सुलभतेनें भाग घेतां आला पाहिजे.

शेतीचें काम निवडलें तर ? तें त्याच लोकांना शक्य आहे ज्यांना जमीन मिळूं शकते. शेतकीची निवड करावयाची तर शहरांतील लोक दुरावतात. म्हणजे आपल्या देशाची (अमेरिकेची) अर्धी जनता शिस्तीसाठीं निवडलेल्या या कामाला आंचवणार. हीच अडचण जंगलकाम व जमीनी लागवडीस आणण्याचें काम निवडल्यास उभी राहणार. शिवाय बऱ्याच भागांत शेतकीसारखीं कामें वर्षातून सहा महिनेच पुरतात.

बांधकामाची निवड देखील सोयीची नाही. त्यांत एकतर विशेष ज्ञान लागतें. खर्चहि खूप येतो. कामाहि कांहीं हलकें सलकें नाही. त्यामुळें स्त्रिया आणि वृद्ध त्यांत सामील होणें शक्य नाही. शिवाय विशेषज्ञाहि थोडेच असणार. सहन करण्याची शक्ति सर्वांतच असते असेंहि नाही. एवंच बांधकामांत भाग घेणाऱ्या मंडळींची संख्या आणखीच कमी भरणार. बऱ्याच लोकांना आपलें घरदार व रोजचें काम सोडून बांधकामाच्या ठिकाणीं जाण्याचें जमणें व परवडणेंहि शक्य नाही. शिस्तीच्या उद्देशानें पाहूं जातां बांधकामांतील मातीगोठ्याचें काम तितकें उपयोगीं नाही. म्हणजे तें काम एकसंध असें नसून त्यांत प्रकारभेद आहेतच. त्यांत खोदणें, विटा चढविणें, इ. हातांनीं करावयाचीं कामें अशी आहेत कीं जीं आपल्या देशांत [अमेरिकेंत] थंडीच्या दिवसांत सहा महिने करतां येत

अहिंसेची साधना

नाहींत. या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यानंतर शेतकरी व बांधकाम यांची निवड आपल्याला अहिंसेच्या शिस्तीचें साधन म्हणून करतां येत नाही. कारण सर्व जनतेला त्यांच्या द्वारे शिक्षण देतां येत नाही.

खाणें व राहणें सोडल्यास माणसाची तिसरी महत्त्वाची गरज म्हणजे कपडे. एकदां कच्चा माल मिळाला कीं कांतण्यासारख्या साध्या कृतीनें सुत व दोरा तयार करतां येऊन गुंफणी, जोडणी, विणाई, शिलाई, करून अनेक प्रकारचा कपडा तयार होऊं शकतो. *

कोणत्याहि तंतुयुक्त पदार्थापासून सुत काढावयाचें झाल्यास, पिंजाई (काप-साच्या बाबतींत), रेंचा इ. सर्व कामें हातानेंच होणें जरूर आहे, कारण जर मिलचें सुत विणाईसाठीं वापरलें तर खर्च बराच येतो व काम करणाऱ्याला कारखान्यावर अवलंबून रहावें लागतें. सत्याग्रहाचा लढा प्रत्यक्ष सुरू झाल्यावर सत्याग्रहीला मिलचें सुत मिळू नये अशी कारवाई सहज करतां येते. मोठा लढा सुरू झाल्यास एकतर पुष्कळसे सत्याग्रहीच शेत करायला लागतील व कपड्यासाठीं कच्चा माल पुरवितील किंवा दुसरे शेतकरी ती गरज पुरी करण्याइतकी

* विणण्याचा एक घरगुती प्रकार असा आहे कीं चार चार इंचांचे लांब रुंद तुकडे विणून ते सांधायचे किंवा शिवायचे. हे छोटे छोटे तुकडे विणण्यासाठीं अमेरिकेंत चार प्रकारचे छोटेखानी माग तयार करण्यांत आले आहेत. वर जेथे जेथे हातविणाईचा उल्लेख केला जाईल तेथे तेथे या चार तऱ्हांनी केलेली विणाई समावेशित आहे असें समजलें जावें. या चार मार्गांचीं नांवें व तीं मिळण्याचीं ठिकाणें पुढें दिलीं आहेत.

1. Weave it (विविट) Donor Products Corporation, Medford Mass., U. S. A.

2. Easy Weave (इझी वीव) Fellowcrafters Inc. 64- Stanhope Street. Boston Mass;

3. Loomette (लूमिट) Cartercraft Studios, Los Angeles, California, U. S. A.

4. Jiffy Loom (जिफ-लूम) Sears, Roebuck & Co. U.S.A.

सहानुभूति दाखवितील व स्वतः कातण्याची आपल्याला सवय असल्यामुळे आपलें काम बंद पडणार नाही अशी अपेक्षा करायला कांहीं हरकत नाही.

हातानें विणून हा जो माल तयार होतो त्यायोगें माणसाची एक सर्व-सामान्य गरज भागते. तयार माल विक्रीसाठी किंवा व्यापारासाठी दुसरीकडे पाठवितां येतो. स्वतः आणि कुटुंबाकरितांही वापरतां येतो, किंवा विकतां पण येतो. एका समूहानें कांतलेलें सूत एकत्र फरून त्याची एक सांघिक वस्तू बनवितां येते. असा माल सर्व पेशाच्या आवालवृद्धांना उपयोगी पडतो. शिवाय काम सुरु व्हायला अवाढव्य संयोजनाचीहि गरज नसते.

हातविणाईला लागणारी अवजारें कमी खर्चाचीं, हलकीं, सुटसुटीत, आणि नेआणीला सोयीचीं असतात. अगदीं लहान मुलें सोडून दिलीं तर हें काम सर्व स्त्रीपुरुषांना करितां येण्यासारखें आहे. तें शिकायलाहि फारशी मेहनत पडत नाही. या ना त्या रीतीनें उपयोगी पडूं शकेल असा माल चट्कन् तयार होतो. आपलें पोटाचें काम संपविल्यानंतर घरीं परत येऊन सायंकाळीं देखील हें काम करतां येतें. वेळ किंवा ऋतु याचेंहि बंधन त्याला नाही. कामीहि साधें व निर्मळ असें आहे. त्यांत एक प्रकारची लय आहे. आणि एकदा कामावर चांगला हात वसला कीं आपलें मन दुसऱ्या गोष्टींत गुंतलेलें असलें तरी हें काम चालू ठेवतां येतें.

हें काम शांततेनें करतां येण्यासारखें असल्यामुळे तेव्हांच वाचन, संभाषण चालू ठेवावयास प्रत्यवाय नाही. आजूबाजूच्या लोकांनाहि त्याचा उपसर्ग पोचत नाही. घरीं किंवा बाहेर, व्यक्तीला किंवा समूहाला, गरिवाला किंवा सुखवस्तु माणसाला, शहरवासियांना तसेंच शेतकऱ्यांना, कुशलांना, अकुशलांना, सुशिक्षितांना, अशिक्षितांना, येवढेंच काय पण विद्यान्याला खिललेल्या कायम अशक्तालाहि हें काम करतां येतें. सुईची वीण, कताई, विणाई तर आंधळेहि करूं शकतात. प्रवासांत असो कीं घरीं असो, काम बंद करण्याची गरज नाही. रहावयाला एकच खोली ज्यांना मिळते अशांना, त्याचप्रमाणें बराकींत इतरांबरोबर रहाणाऱ्यांनाहि हें करतां येतें. कामाला श्रम पडत नाहीत. सबब दिवसभर दमल्या श्रमल्यावर हें कसें करावें याबद्दल वाद घालणें शक्य नाही. कामांचा बदल झाला कीं विश्रांति मिळते. आपल्या नित्याच्या कामाहून या कामाचें स्वरूप, त्या मागील मनोभूमिका निराळी असल्यानें बदल म्हणूनहि हें काम करतांना आनंदच वाटतो. कामचें काम, आरामचा आराम !

या सर्व कारणांमुळे अहिंसेच्या चळवळीसाठी साधना म्हणून निवडलेल्या उपयुक्त परिश्रमापैकी इतर सर्वापेक्षां सुत आणि कपडा यांचे हें हातकाम जास्त फलदायक आणि प्रभावी ठरणारे आहे. या दृष्टीने या कामाबद्दल आस्थापूर्वक विचार केला पाहिजे. वर जो निष्कर्ष काढला त्यांत जर चुक असेल आणि वाचकांच्या ध्यानीं दुसरें एकादें शिस्तीच्या दृष्टीनें याहिपेक्षां जास्त उपयुक्त असें काम असेल तर त्यांनीं तें अवश्य अंगीकृत करावें व त्या दिशेन पुढें जावें.

पूर्वदूषित ग्रहांवर विजय.

असल्या कामांत भाग घेतांना प्रथम प्रथम पुरुषांना कदाचित् अवघड वाटेल; कारण त्यांच्या मनांत कांहीं पूर्वदूषित ग्रह फार दिवसाचे घर करून बसले आहेत. विणणें, कापडचोपड तयार करणें हें घरगुती धंद्याचें काम आज वर्षानुवर्षे स्त्रियाच संभाळीत आल्या आहेत. सबब पुरुषांना हें काम करतांना लाज वाटते. त्यांची अशी समजूत असते कीं हिंमत, प्रतिष्ठा, हें मुख्यतः पुरुषांचे गुण आहेत. आपण जर स्त्रियांचीं कामें उचललीं तर छैन आणि अप्रतिष्ठितपणाचा आळ आपल्यावर येईल. तथापि धैर्यगुण हा केवळ पुरुषांनाच वश आहे असें नाही. किंवा शरीराचा आकार मोठा असला म्हणजे तेथें धैर्यगुण असतोच असें पण नाही. मानवाची खरी प्रतिष्ठा धंद्यावर, किंवा त्याच्या अवजारांवर अवलंबून नसून त्याच्या बुद्धीवर आणि हृदयगुणांवर अवलंबून आहे. सबब अविचारी लोकांनीं केलेला अशा प्रकारचा उपहास आपण आपल्या मनाला शिवूं देतां कामा नये.

दुसरें, मला असें वाटतें कीं एकाच प्रकारच्या कच्च्या मालापासून हातानें बनविलेले कापड मिलच्या कापडाइतकेंच आर्थिक दृष्टीनें परवडेल किंवा पडलें तर थोडें स्वस्तच पडेल. याचें कारण असें कीं कारखान्यांत माल तयार केल्यानें खर्चात जी बचत होते ती आधुनिक व्यापारी पद्धतीनें लोकांपर्यंत माल नेऊन पौचविण्यांत लागणाऱ्या अवाढव्य खर्चालाच पुरी पडत नाही. हातांनीं तयार केलेला माल यदाकदाचित् तुलनेनें महाग पडलाच तरी त्या हातकामाच्या-द्वारे अहिंसेची साधना घडत असल्यानें—शिस्तीचें शिक्षण मिळत असल्यानें—तें नुकसान भरून निघतें.

शिस्तीसाठीं योजावयाच्या इतर गोष्टी.

हातकामाचा—विशेषतः कांतणें आणि विणणें याचा—व्यापक प्रमाणावर प्रसार झाल्यानंतर शिस्तीचें जें शिक्षण मिळेल त्याला जास्त गति व

पुष्टि देण्यासाठी सत्याप्रहीला इतर दुसऱ्या गोष्टींचाहि अवलंब करता येईल. केवळ हात कामासाठीच नव्हे तर अभ्यास, चर्चा, संगीत, लोकनृत्य, आदर्श सत्याप्रहीच्या स्फूर्तिकथांचे सामुदायिक वाचन, चिंतन, निरनिराळ्या प्रकारची लोकसेवेची कामे इ. च्या निमित्ताने सत्याप्रहीनी छोटी छोटी मंडळे स्थापन करावी * म्हणजे हातकाम, भावना व विचार यांचा समन्वय, × विचार-विमर्श, चिंतन या चारी तऱ्हांनी शिस्तीची साधना घडेल. यापैकी प्रत्येकीने नैतिक आणि आध्यात्मिक मूलधन वाढेल. एकेका गोष्टीचे जर हें कार्य तर चारींचा मेळ साधल्यावर शिस्तीचे शिक्षण कितीतरी प्रभावी ठरेल. + एकाद्या कामाची जास्त प्रभावी रीतीने सिद्ध व्हावी अशी इच्छा असल्यास तें काम आपण मनापासून केलें पाहिजे; आपले उद्देश, आपल्या आकांक्षा सर्व तेथेच केंद्रित झाल्या पाहिजेत; तिथून चित्त द्विधा होतां कामा नये. हें जसें आपण जाणतो तसेंच हेंहि आपल्याला कळायला हवें की त्या कामाच्या पूर्णतेसाठी आपले सर्वस्व—शरीर, मन, स्वत्व पणाला लावून झटलें पाहिजे, तसा प्रयत्न झाला पाहिजे. या दृष्टीने वरील चारहि गोष्टींना महत्त्व आहे. आतांपर्यंत जें विवेचन करण्यांत आलें, त्यांत शिस्तीच्या बाह्यांगाच्या—शारीरिक वळणाच्या—दृष्टीनेच जास्त विचार करण्यांत आला हें कबूल आहे. याचें मुख्य कारण असें की आजवर शिस्तीच्या त्या अंगाचा विचार व आचार फारच थोड्या प्रमाणावर झालेला आहे. त्याचें परिमार्जन व्हावें म्हणून येथे शारीरिक वळणाला जास्त महत्त्व दिलें आहे.

चर्चेसाठी एकत्र जमण्याच्या मुद्यासंबंधी थोडेंसे सांगितलें पाहिजे. अहिंसेचें तंत्र म्हणजे काय? त्यांत हातकामानें कशी व किती मदत होते इ. गोष्टींचा नीट

* "Training for Peace," Philadelphia, J. B. Lippincott Co, 1937 हें माझे पुस्तक पहावें.

× Sentiment—an organized arrangement of feelings and thoughts.

+ अहिंसेच्या अंगप्रत्यंगांचा कसोशीने विचार करणारांना शिस्तीचें साधन म्हणून चिंतनाचा, ध्यानाचाहि अवलंब सुचेल. यासाठी जास्त पुरावा बायबलांत I Corin Thians 13. मध्ये सांपडेल.

REFBK-0006620

REFBK-0006620

पुष्टि देण्यासाठी सत्याग्रहीला इतर दुसऱ्या गोष्टींचाहि अवलंब करता येईल. केवळ हात कामासाठीच नव्हे तर अभ्यास, चर्चा, संगीत, लोकनृत्य, आदर्श सत्याग्रहीच्या स्फूर्तिकथांचे सामुदायिक वाचन, चिंतन, निरानिराळ्या प्रकारची लोकसेवेची कामे इ. च्या निमित्ताने सत्याग्रहींनी छोटी छोटी मंडळे स्थापन करावी * म्हणजे हातकाम, भावना व विचार यांचा समन्वय, विचार-विमर्श, चिंतन या चारी तऱ्हांनी शिस्तीची साधना घडेल. यापैकी प्रत्येकीने नैतिक आणि आध्यात्मिक मूलधन वाढेल. एकेका गोष्टीचे जर हें कार्य तर चारींचा मेळ साधल्यावर शिस्तीचे शिक्षण कितीतरी प्रभावी ठरेल. + एकाद्या कामाची जास्त प्रभावी रीतीने सिद्ध व्हावी अशी इच्छा असल्यास तें काम आपण मनापासून केले पाहिजे; आपले उद्देश, आपल्या आकांक्षा सर्व तेथेच केंद्रित झाल्या पाहिजेत; तिथून चित्त द्विधा होतां कामा नये. हें जसे आपण जाणतो तसेच हेंहि आपल्याला कळायला हवे की त्या कामाच्या पूर्णतेसाठी आपले सर्वस्व—शरीर, मन, स्वत्व पणाला लावून झटले पाहिजे, तसा प्रयत्न झाला पाहिजे. या दृष्टीने वरील चारहि गोष्टींना महत्त्व आहे. आतांपर्यंत जें विवेचन करण्यांत आले, त्यांत शिस्तीच्या बाह्यांगाच्या—शारीरिक वळणाच्या—दृष्टीनेच जास्त विचार करण्यांत आला हें कबूल आहे. याचे मुख्य कारण असें की आजवर शिस्तीच्या त्या अंगाचा विचार व आचार फारच थोड्या प्रमाणावर झालेला आहे. त्याचे परिमार्जन व्हावे म्हणून येथे शारीरिक वळणाला जास्त महत्त्व दिले आहे.

चर्चेसाठी एकत्र जमण्याच्या मुद्यासंबंधी थोडेसे सांगितले पाहिजे. अहिंसेचे तंत्र म्हणजे काय ? त्यांत हातकामाने कशी व किती मदत होते इ. गोष्टींचा नीट

* "Training for Peace," Philadelphia, J. B. Lippincott Co, 1937 हें माझे पुस्तक पहावे.

× Sentiment—an organized arrangement of feelings and thoughts.

+ अहिंसेच्या अंगप्रत्यंगांचा कसोशीने विचार करणारांना शिस्तीचे साधन म्हणून चिंतनाचा, ध्यानाचाहि अवलंब सुचेल. यासाठी जास्त पुरावा बायबलांत I Corin Thians 13. मध्ये सांपडेल.

REFBK-0006620

REFBK-0006620